

**«ТІ, ХТО ПОВЕРТАЮТЬ
ВІРУ В ЛЮДИНУ»:**
Праведники народів світу Дніпропетровської області

За сприяння спільного проекту Яд Вашем,
інституту «Ткума» і ФЄО України
«Вивчення Голокосту в Україні для формування атмосфери
толерантності»

ТЗ9 «Ті, хто повертають віру в людину»: Праведники народів світу Дніпропетровської області / за ред. І. Я. Шупака. Дніпро : Інститут «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД». 2019. 108 с.; іл.

ISBN: 978-966-981-221-6

Науково-популярне видання присвячене постатям Праведників народів світу – мешканцям та уродженцям Дніпропетровської області, які у період Другої світової війни в умовах надзвичайної небезпеки, ризикуючи своїм життям та життями своїх рідних, рятували євреїв, які стали жертвами нацистського геноциду.

Видання складається зі вступної статті, присвяченої аналізу феномену рятування євреїв на теренах України у часи Голокосту, містить узагальнюючі статистичні дані про присвоєння почесного звання «Праведник народів світу» тим рятівникам, які проживали на території Дніпропетровської області під час Другої світової війни. Найбільш розлогою є частина, що містить біографічні нариси Праведників народів світу та історії рятування ними євреїв на території області.

Книга оснований на унікальних архівних документах, матеріалах усних свідчень і даних ізраїльського національного меморіалу Катастрофи та Героїзму Яд Вашем.

Видання розраховане на широку читачську аудиторію.

ISBN: 978-966-981-221-6

УДК 94:341.485](477.63=411.16)»1941/1945»(092)

© Український інститут вивчення Голокосту
«Ткума» («Відродження»), 2019.
© ПП «Ліра ЛТД», 2019.

ЗМІСТ

Ігор Щупак	
Рятування українцями євреїв під час Голокосту	6
ПРАВЕДНИКИ НАРОДІВ СВІТУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	21
Бойко Василь та Бойко Віра	
Криничанський район, с. Малософіївка.....	26
Валентин Рибалка	
Вовк Федір	
м. Нікополь.....	27
Герашенко Тетяна та Пустова Галина (Ганна)	
Синельниківський район, с. Парне.....	34
Давиденко Любов та Давиденко Федір	
Магдалинівський район, с. Бузівка.....	36
Збарах Зінаїда	
Дніпропетровський (нині Дніпровський) район, с. Любимівка.....	37
Здор Зінаїда та Здор Сергій	
Нікопольський район, с. Дружба.....	39
Зірченко Михайло та Зірченко Павло	
Криничанський район, с. Благодатне.....	41
Зубков Василь та Зубкова Марія	
м. Дніпропетровськ (нині Дніпро).....	43
Кабаненко Орина	
Нікопольський район, с. Покровське.....	45
Єгор Владій	
Левченко Наталія	
м. Новомосковськ.....	46
Єгор Владій	
Мекеліт Зінаїда та Мекеліт (Цвірко) Любов	
м. Кривий Ріг.....	52
Огренич Ганна та діти Іван, Пелагея, Петро	
Криничанський район, смт. Кринички.....	55
Тиква Марія	
Нікопольський район, с. Шолохове.....	56

Єгор Врадій Ходоровський Ян м. Дніпропетровськ (нині Дніпро).....	57
Шаповалова Софія м. Кам'янське.....	64
Бабкіна Мотрьона Дніпропетровська область, с. П'ятихатки (нині Дніпро).....	66
Бовкун Георгій м. Дніпропетровськ (нині Дніпро).....	68
Божко (Дікалова) Дар'я та Дікалова Віра м. Кривий Ріг.....	70
Ворожесв Іван та Ворожесва Надія м. Кривий Ріг.....	72
Воронін Микола та Вороніна Євдокія; Мазур (Вороніна) Ольга та Солопова (Вороніна) Олена м. Кривий Ріг.....	73
Делікат Ганна та Стеганцева (Делікат) Галина м. Кривий Ріг.....	75
Дмітрієва (Скосарь) Олена та Скосарь Ксенія м. Дніпропетровськ (нині Дніпро).....	76
Доморацька Валентина та Доморацький Віктор; Іванов Володимир, Іванов Григорій та Іванова Євдокія м. Дніпропетровськ (нині Дніпро).....	78
Іванова Феофанія та Мунтян (Осадча) Галина м. Кривий Ріг.....	80
Івінська Меланія та Кривокобильська Марія м. Дніпропетровськ (нині Дніпро).....	82
Колпакова Олена м. Кривий Ріг.....	84
Корецький Олександр м. Дніпропетровськ (нині Дніпро).....	85
Котляревська Лідія м. Дніпропетровськ (нині Дніпро).....	87

Кудінов Яків та Малолетко Лідія м. Кривий Ріг.....	89
Лебедченко Євгенія та Лебедченко Іван м. Кривий Ріг.....	91
Мізіна Марія м. Нікополь.....	93
Ніколаєва Діна та Ніколаєва Олена м. Дніпропетровськ (нині Дніпро).....	95
Петриченко Віра та Петриченко Федір м. Кривий Ріг.....	96
Піддубний Родіон та Путєшова Олександра м. Дніпропетровськ (нині Дніпро).....	97
Пономаренко Мотрьона та Пономаренко Павло м. Дніпропетровськ (нині Дніпро).....	98
Приходько Зінаїда м. Дніпропетровськ (нині Дніпро); с. Михайлівка.....	101
Чернова Анна та Чернова Надія м. Дніпропетровськ (нині Дніпро).....	103
Шаблій Анастасія та Шаблій Ксенія м. Кривий Ріг.....	105
Шкандель Єлизавета м. Нікополь.....	106

Ігор Щупак,

кандидат історичних наук,
директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума»,
Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (Дніпро),
заслужений працівник освіти України

РЯТУВАННЯ УКРАЇНЦЯМИ ЄВРЕЇВ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ

1. ГОЛОКОСТ – ГЕНОЦИД ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ

Голокост займає особливе місце в історичній науці та суспільній думці як одна з найбільших трагедій в історії людства, що примусила замислитись над питанням про шляхи розвитку людської цивілізації. Голокост став прикладом «ідеально організованого» масового злочину¹; головні ознаки геноциду виявились у ньому найбільш виразно, через що саме з Голокостом співставляють інші геноциди в історії – геноцид вірмен 1915 р., Голодомор 1932–1933 рр., депортацію кримських татар та інших народів Криму 1944 р. тощо.

Згідно з одним із поширених тлумачень, Голокост або Катастрофа (з давньогрецької *λοχάυστος* – «всепалення»; англ. holocaust) – «загибель значної частини єврейського населення Європи (близько 6 мільйонів чоловік) внаслідок організованого знищення євреїв нацистами та їх посібниками у Німеччині та на захоплених нею територіях у 1939–1945 рр. (в нацистській фразеології – “остаточне вирішення єврейського питання”)².

Голокост є водночас універсальним і безпрецедентним історичним явищем. Універсальність Голокосту полягає в тому, що тотальному знищенню підлягали мільйони людей тільки тому, що вони народилися євреями (як в інших випадках національного геноциду – вірменами, або греками, або сербами та ін.). Універсальність – в масштабах трагедії, як і загибель мільйонів українців під час Голодомору, загибель сотень тисяч людей унаслідок «етнічних чисток» за доби міжнародних конфліктів у колишній Югославії.

¹ Див.: Ярослав Грицак. Непроста історія. URL: http://gazeta.ua/articles/grytsak-jaroslav/_neprosta-istoriya/411285.

² Щупак І. Я. Голокост в Україні: пошуки відповідей на питання історії : навчальний посібник для учнів старших класів серед. загальноосвіт. навч. закладів. Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 4-те вид., змін. і доп., 2018. С. 86.

Універсальність – у запланованості та послідовній, систематичній організації масових вбивств, які виправдовуються людиноненавистливою ідеологією³.

Але, водночас, Голокост є безпрецедентним явищем. Вперше в історії найважливішим елементом державної політики великої світової держави – Німеччини – стала політика тотального фізичного винищення цілого народу – євреїв. Антисемітизм (поряд з ідеєю світового панування) став ідеологічним стрижнем гітлерівського режиму навіть попри ту шкоду, якої він завдавав економіці нацистської Німеччини та боєздатності її армії.

Вивчаючи Голокост та його уроки, важливо досліджувати не тільки *масові вбивства*, але й *опір* нацистському геноциду та *рятування* тих, хто мав стати жертвою «остаточного вирішення єврейського питання».

Рятування людей, очевидно, є єдиною «світлою сторінкою» страшної історії тотального знищення, і вивчення цієї сторінки має не тільки наукове, освітнє, але й велике моральне, суспільне значення. Ще у 2000 р. лідери європейських країн, США та Канади підписали на Стокгольмському форумі з Голокосту Декларацію, де, зокрема, проголосили свій обов'язок «шанувати пам'ять жертв Голокосту і вшановувати тих, хто боровся з ним»⁴.

Особливу актуальність проблема рятування людського життя має сьогодні, за умов, коли Україна потерпає від військової агресії з боку Російської Федерації, і на сході нашої країни триває війна, в якій майже щодня гинуть люди.

2. УКРАЇНСЬКІ «ПРАВЕДНИКИ НАРОДІВ СВІТУ»

Серед різних аспектів історії Голокосту проблема рятування євреїв від знищення нацистами є найменш дослідженою. Однією з причин цього є складність пошуків документального підтвердження такого рятування.

Ще одним свідченням недостатньої дослідженості рятування євреїв є проблема дефініцій. На сьогодні живаються такі терміни, як: «Праведник народів світу» (або «Праведник світу» – що є довільним скороченням офіційного звання); «Праведник України»; «Праведник Бабиного Яру».

³ Див.: Щупак І. Я. Голокост в Україні... С. 88.

⁴ Декларація Стокгольмського Міжнародного форуму з Голокосту (січень 2000 р.). *Урядовий кур'єр*. № 22. 5 лютого 2000 р.

Звання «Праведник народів світу» присвоюється від імені Держави Ізраїль відповідно до Закону про увічнення пам'яті мучеників і героїв (1953 р.) представникам різних національностей та віросповідань, які рятували євреїв від неминучого знищення на територіях, окупованих гітлерівською Німеччиною та її союзниками. Збиранням їхніх історій опікується Яд Вашем, ізраїльський Меморіальний комплекс Катастрофи та Героїзму єврейського народу. Справу про присудження звання Праведника розглядає спеціальна громадська Комісія, яку очолює суддя Верховного суду Ізраїлю⁵. Присудження цього високого звання є реалізацією одного з основних завдань Яд Вашем – від імені Держави Ізраїль та всього єврейського народу висловити вдячність тим неєвреям, які з ризиком для власного життя рятували євреїв від геноциду.

Відповідно до визначених критеріїв, громадська Комісія присвоїла це високе звання представникам 44 країн світу. На сьогодні Україна займає четверте місце в світі за кількістю таких героїв (після Польщі, Голландії та Франції). На 1 січня 2019 р. наявні дані про **2634** українських Праведників народів світу⁶.

Разом із тим, в Україні з 1989 р. за громадською ініціативою Всеукраїнської єврейської ради, Фонду «Пам'ять жертв фашизму в Україні» було запроваджено звання **«Праведник України»**. Це звання присуджувалося тим людям, щодо яких були відомості про рятування євреїв від нацистського геноциду в Україні, але їх було недостатньо для комісії Яд Вашем. За даними згаданої Всеукраїнської єврейської ради, «більше 3000 громадян України отримали звання “Праведник України”, з них 1625 “Праведники народів Світу”». Створена картотека і фототека розстріляних і врятованих євреїв, а також їх рятівників. Документи “Праведників України” направляються до інституту Яд Вашем (Єрусалим) для присвоєння їм звання “Праведник народів світу”⁷. Головним натхненником запровадження звання «Праведник України» був відомий громадський діяч, президент Єврейської ради України, голова фондів «Пам'ять Бабиного Яру» і «Пам'ять жертв фашизму в Україні» Ілля Михайлович Левітас (1931–2014 рр.).

⁵ Див.: Праведники народів мира. Яд Вашем. URL: <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/intro.asp>.

⁶ Праведники народів мира – по странам и национальной принадлежности спасителей. Статистика на 1 января 2019. URL: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/statistics.html> екрану.

⁷ Див.: Єврейська Рада України. 30.03.2011. *Бабин Яр. Національний історико-культурний заповідник*. URL: <http://babynar.gov.ua/evreiska-rada-ukraini>.

Він же ініціював запровадження звання **«Праведник Бабиного Яру»**, затверджене у квітні 1989 р.

Натомість відомий дослідник трагедії Бабиного Яру, відповідальний секретар Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру Віталій Нахманович зазначає, що «оскільки критерії надання звання “Праведник Бабиного Яру” не були визначені, а надавалося воно, фактично, одноосібним рішенням Іллі Левітаса, багато з науковців та громадських діячів навіть в Україні не визнають цього звання і заперечують проти правомірності офіційного увічнення їхніх імен»⁸. Так само можна сказати і про звання «Праведник України».

Зазначимо, що серйозні дослідження феномену рятування євреїв українцями під час Голокосту почалися лише після 1991 р., коли живих свідків та самих врятованих було значно менше, ніж у повоєнні роки⁹. Крім того, є категорія людей, щодо яких докази про рятування євреїв або не були прийняті через низку причин Комісією Яд Вашем, або матеріали про рятування взагалі не були передані до Яд Вашем, залишились невідомими дослідникам. Саме тому можна використовувати більш широке поняття **«український рятівник євреїв під час Голокосту»**. Під цю дефініцію підпадають як «Праведники народів світу», так і ті люди, щодо яких є ґрунтовні докази про *рятування євреїв, які можуть бути визнані історичною наукою*.

Проте зараз ми будемо вести мову саме про українських Праведників народів світу, які отримали це високе звання згідно рішення вищезгаданої громадської Комісії Яд Вашем.

3. УМОВИ ДЛЯ ПОРЯТКУ ЄВРЕЇВ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Умови для порятунку євреїв на території України радикально відрізнялися від тих, що існували в інших країнах Європи, особливо Західної. У Данії, – пише дослідник Нехама Тек, – «гітлерівці проявляли до данців терпимість навіть після того, як почалися операції з порятунку євреїв. Репресії виражалися у формі арештів і зазвичай

⁸ Нахманович В. Бабин Яр: місце пам'яті у пошуках майбутнього. *Бабин Яр: Історія і пам'ять* / за ред. Владислава Гриневича, Павла-Роберта Магочія. Київ : Дух і Літера, 2016. С. 327.

⁹ Див.: Щупак І. Українські рятівники євреїв під час Голокосту. *Праведники народів світу: Довідник* / за ред. Ігоря Щупака. Вступні статті: М. Ф. Маринович, І. Я. Щупак. Упорядники: Є. А. Врадій, Д. В. Шаталов. Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. С. 9–11.

були спрямовані лише проти організаторів масового виходу євреїв»¹⁰. У Голландії та Франції, — вказують Ізраель Гутман та Наама Галіль, — рятівникові євреїв «загрозувала висилка в концентраційний табір, тоді як у Польщі і на окупованих територіях СРСР таку людину хапали разом із євреями, яких вона переховувала, і неодмінно розстрілювали»¹¹. У багатьох працях істориків існує думка, що в країнах Західної Європи «сусіди, дізнавшись про те, що хтось ховає євреїв, як правило, не доносили на нього. Інакше відбувалося в Східній Європі»¹².

Очевидно, що рівень демократичності суспільства, гуманістичність його базових цінностей впливає на людські стосунки, готовність до взаємодопомоги.

Українські терени перебували під владою тоталітарних режимів, ще й за умов війни. Мовчазна згода з насильством могла бути зумовлена і радянською спадщиною «одностайного» засудження «ворогів народу», «другорядності» цінності людського життя. Глибокий травматичний слід у суспільній свідомості, який залишив своїм громадянам сталінський режим, помножувався на тотальну деморалізацію від катастрофи Червоної армії на першому етапі війни та швидкого наступу гітлерівських військ і захоплення ними величезних територій.

Відомий історик Тімоті Снайдер відніс територію України до «кривавих земель»¹³, де вбивство величезної кількості людей сприймалося буденно, через звичку до «банальності зла» — вислів, поширений завдяки книзі Ханни Арендт¹⁴. За таких умов людські та людяні почуття часто поступаються прагматичним міркуванням. Атмосфера насильства та заохочення до вбивств, помножена на антисемітизм частини населення та інші чинники, створили відповідні суспільні настрої сприйняття масового винищення євреїв як «норми» за умов нацистського «нового порядку». За деякими свідченнями, «якщо не брати до уваги купку шляхетних людей, християнські жителі міста

з ентузіазмом брали участь у ганебних операціях полювання на євреїв, які проводилися німцями»¹⁵. Згодом, як слушно зауважує професор М. В. Коваль, настрої українців змінювалися, коли вони ставали свідками жажливих злочинів гітлерівських катів — таких, як розстріли у Бабиному Яру у 1941 р.¹⁶ Місцевих мешканців вражала нелюдська жорстокість, з якою нацисти знищували євреїв, у тому числі жінок і дітей. «Факт розстрілів був настільки жахливим, — йдеться в документі про розслідування нацистських злочинів в селі Михайлівка Запорізької області, — що населення ... кварталів пересувалося до посадок, тікаючи зі своїх домівок, щоб не бачити і не чути жахливих звірств і знущань»¹⁷.

Разом із тим, історик та свідок подій Голокосту Шимон Редліх зазначав, що «міжетнічна байдужість і відверта ворожість під час німецької окупації посилювалися»¹⁸. З початком війни атмосфера сприйняття насильства та вбивств як «норми» стала загальнопоширеною. «Вбивства [...] деякі поляки і євреї сприймали зі співчуттям. Для інших це був просто спектакль. Ніхто не міг зрозуміти єврейської безпорадності. Що стосується підтримки і порятунку євреїв, то це була в основному суміш жадібності і співчуття. Безпрецедентні обставини воєнного часу, жорстокість життя як під Советами, так і під німцями, виявило найгірше в людській натурі»¹⁹. Ш. Редліх згадує, що «українці проклинали німців за вбивства невинних людей»²⁰, але випадки рятування євреїв не були та, мабуть, не могли бути численними. ***Опір загарбникам вимагає сміливості та самопожертви, межує з героїзмом протистояння сил репресивної системи. Героїзм — це непересічне явище, він не може бути «масовим».***

Окрім того, треба підкреслити, що, відповідно до нацистської рабової політики, українців — рятівників євреїв очікувало найжорстокіше покарання, знищення самих рятівників та членів їх сімей. Навіть надання притулку євреям загрожувало тут смертною карою.

¹⁰ Праведники народів мира. *Холокост* : *Енциклопедия* / ред. У. Лакёр, соред. Ю. Т. Баумель; пер. с англ. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. С. 490—491.

¹¹ Гутман И. Катастрофа и память о ней / пер. с иврита Зоя Копельман, Яков Синичкин. Иерусалим : Яд Вашем, [б.г.]. С. 237.

¹² Див.: Палдиэль М. Праведники Народов Мира в годы Катастрофы. URL: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/education/lesson_plans/pdf/righteous1.pdf.

¹³ Див.: Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталінін : монографія. Київ, 2011. 448 с.

¹⁴ Див.: Арендт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі / пер. Антона Котенка. Київ, 2013. 367 с.

¹⁵ Спогади рабина Давида Кахане. *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане* / упорядн. Ж. Ковба. Київ, 2009. С. 200.

¹⁶ Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С. 25–32.

¹⁷ Див.: Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО). Ф-Р. 1849. Оп. 1. Спр. 1.

¹⁸ Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах : Поляки, євреї та українці, 1919–1945 / вид 2-ге; перекл. з англ. Київ, 2007. С. 197–198.

¹⁹ Там само. С. 242.

²⁰ Там само. С. 197–198.

«Відповідальність» за видачу євреїв нацистам покладалася, в першу чергу, на бургомістрів міст та старост сіл. «Пересічні мешканці» застерігалися від переховування євреїв під страхом смерті. Так, в «Оголошенні» Гебітскомісара, у підпорядкуванні якого був Бердичів, йшлося: «У кожному випадку, якщо виявиться, що якась єврейська особа перебуває без дозволу, всю сім'ю, що дає таким притулок, буде покарано смертю»²¹. Водночас нацисти заохочували місцевих мешканців доносити на євреїв, що переховувалися від окупантів. Донощику, за повідомленням котрого вдалося б затримати єврея, була обіцяна винагорода²².

Відомі численні факти про розстріли українців за переховування євреїв у багатьох містах та селах на Вінниччині, Дніпропетровщині, Київщині, Львівщині, Харківщині²³ тощо.

4. ОСОБЛИВОСТІ РЯТУВАННЯ ЄВРЕЇВ У РІЗНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

Підрахунки кількості випадків рятування євреїв на українських теренах на сьогодні ведуться в основному за статистикою Яд Вашем щодо Праведників народів світу. Ми вирішили розглянути регіональний аспект рятування, визначивши розподіл українських Праведників народів світу по областям і регіонам України (відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу країни). Окремо ми виділили Вінницьку область, яка займає особливе місце в «регіональній картині» рятування.

Відповідно до наших підрахунків нами складено таку таблицю.

Таблиця 1.
Кількість Праведників народів світу з України за регіонами та областями

(підрахунки здійснено на основі офіційної статистики Яд Вашем, станом на 1 січня 2017 р.) (Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem, 2018)

Закарпаття та Буковина	Західна Україна	Північна та Центральна Україна	Вінницька область	Південна Україна	Східна Україна	Інші території
Закарпатська: 24	Волинська: 116	Дніпропетровська: 69	504	АР Крим: 27	Донецька: 45	Білорусь: 2
Чернівецька: 9	Івано-Франківська: 75	Житомирська: 213		Запорізька: 21	Луганська: 9	Молдова: 2
	Львівська: 116	Кіровоградська: 49		Миколаївська: 81	Харківська: 86	Німеччина: 2
	Рівненська: 216	Київська та м. Київ: 221		Одеська: 157		Польща: 24
	Тернопільська: 168	Полтавська: 36		Херсонська: 28		Росія: 5
	Хмельницька: 177	Сумська: 15				Україна – невідзначений регіон: 1
		Черкаська: 60				
		Чернігівська: 16				
Загалом						
33	868	679	504	314	140	36
Разом: 2574						

© І. Щупак

Розглядаючи цю таблицю, ми можемо побачити, що вагома кількість випадків рятування євреїв зареєстрована на територіях, де проживало відносно багато поляків – як на території сучасної Польщі, так і на теренах Волинської, Львівської, Хмельницької, Житомирської областей.

Також бачимо, що, незалежно від регіону, найбільше Праведників налічується в місцях, де доля євреїв у населенні була відносно великою (Вінниця та інші західноукраїнські міста, містечка й села, а також Київ, Житомир, Одеса тощо), тож допомога сусідів, які мали досвід співжиття у довоєнні часи, відіграла значну роль у рятуванні євреїв під час Голокосту.

Абсолютну першість з кількості Праведників народів світу України посідає сучасна Вінницька область, де їх доля складає майже п'яту частину від усіх українських Праведників (19,6%). Це на 10%

²¹ Оголошення Гебітскомісару. Архів Центру «Ткума».

²² Пересторога! – Оголошення Губернатора Галицької Облaсті, Командувача SS – і Поліції gez. Katzmann. Львів, 3 червня 1943 року. Архів Центру «Ткума».

²³ Див.: Убили односельчан, прятавших евреев. Акт. Харьковская область, Дергачевский р-н, с. Семеновка. Документы обвиняют. Холокост: свидетельства Красной Армии / сост. Ф. Д. Свердлов; ред. И. А. Альтман. Москва, 1996. С. 55.

більше, ніж кількість українських Праведників у восьми сучасних областях Південної та Східної України (включаючи Одеську область) та Крим разом. Цей факт потребує свого пояснення. Окрім наведених вище чинників, слід зауважити, що саме на Вінничині був поширений такий вид допомоги євреям, як організація їх переходу з німецької до румунської зони окупації, де було відносно більше шансів на виживання.

У ході уточнення даних Яд Вашем (місця розташування сіл та інших населених пунктів, їх адміністративно-територіального підпорядкування та ін.) має бути визначена кількість Праведників за територіями відповідно до адміністративно-територіального поділу на зони окупації, а також – що дуже важливо – у співвідношенні з питомою вагою євреїв серед місцевого населення, з урахуванням євреїв-біженців із західних територій; із зазначенням часу, протягом якого ця область чи місто знаходилися під окупацією, та ін.

Продовжуючи розгляд особливостей рятування євреїв у різних регіонах України, зазначимо, що на території райхскомісаріату «Україна» (зокрема, на окупованій території *Дніпропетровської області*) українських рятівників євреїв часто розстрілювали на місці, а в дистрикті «Галиція», що відносився до Генерал-губернаторства (охоплював території Львівської, Дрогобицької, Станіславської – нині Івано-Франківської, Тернопільської областей – за винятком її північних районів²⁴) справи про рятування розглядав нацистський суд²⁵. Саме тому основну масу архівних матеріалів про рятування євреїв українцями ми знаходимо на теренах Західної України, а про такі випадки на території Дніпропетровської області та інших регіонів центру та сходу України таких документів значно менше. Про цю ситуацію справедливо пише білоруський історик Є. Розенблат: «На відміну від багатьох аспектів теми Голокосту, які мають відображення в документальних джерелах, вивчення проблеми надання допомоги євреям в роки німецької окупації практично повністю ґрунтується на використанні нарративних джерел (спогадів тих, хто пережив Голокост і матеріалів усної історії). Ця ситуація зрозуміла: в німецьких документах фіксувалися тільки невдалі спроби порятунку євреїв, які

²⁴ Галичина: Енциклопедія історії України / Інститут історії України. Національна академія наук України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Galychyna_adm_odynycja.

²⁵ Див.: Щупак І. Я. Рятування українцями та поляками євреїв Західної України під час Голокосту. *Східноєвропейський історичний вісник* / гол. ред. В. Ільницький. Дрогобич : Посвіт, 2018. Спеціальний випуск 3. С. 296–309.

закінчувалися знищенням рятівників, їх сімей та євреїв, які переходили, а радянські органи та підрозділи не вели цілеспрямованої роботи зі збирання інформації про факти порятунку євреїв. Окремі випадки надання допомоги євреям згадуються в свідченнях, записаних Надзвичайною Державною Комісією із встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх співників (НДК)»²⁶.

Отже, у дослідженні історії рятування євреїв українцями на окупованій нацистами території Дніпропетровської області (про це детальніше йдеться в наступних розділах даної книги) та інших регіонів Центральної та Східної України особливо важливою є робота з усними спогадами свідків драматичних подій Другої світової війни та їх рідними, чому й приділяли особливу увагу наукові співробітники Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» і Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (м. Дніпро).

5. ХТО Й ЧОМУ РЯТУВАВ ЄВРЕЇВ: ДО ПИТАННЯ ПРО МОТИВАЦІЮ

Приклади рятування євреїв на окупованій території України потребують з'ясування мотивів людей, які ризикували не тільки своїм власним життям, але й життям своїх рідних, своїх дітей, надаючи допомогу переслідуваним євреям.

Серед таких мотивів згадують матеріальний (фінансовий) чинник, хоча відомо, що отримання матеріальної винагороди за рятування євреїв під час Голокосту не відповідає принципам, за якими Яд Вашем присвоює звання «Праведник народів світу». Безумовно, було чимало випадків, коли рятівники надавали допомогу переслідуваним євреям без жодної користі. Натомість важливо зауважити, що *переховування людей протягом довгого періоду*, багатьох місяців, а інколи й років, *завжди має «економічну складову»*, пов'язану з необхідністю, насамперед, закупівлі харчів. «Як впливає зі спогадів, – зазначав Ярослав Грицак, – вижити могли тільки євреї, які мали гроші – бо треба було втримати і самих себе, й заплатити тим, хто тебе переховував»²⁷.

Наявні архівні документи та спогади очевидців подій надають відомості про дуже різні обставини матеріальних та фінансових

²⁶ Див.: Розенблат Е. Спасение евреев Беларуси в годы Холокоста: некоторые теоретические аспекты темы. *Праведники народов мира Беларуси: живые свидетельства Беларуси* / сост.: К. И. Козак, М. И. Крапина [и др.]; под ред. В. Ф. Балакирева, К. И. Козака. Минск : И. П. Ловинов, 2009. С. 55.

²⁷ Див.: Грицак Я. Як українці переховували євреїв. URL: <https://www.obozrevatel.com/society/15436-yak-ukraintsi-perehovovali-evreiv.htm>.

«розрахунків» євреїв зі своїми українськими рятівниками. Рятування євреїв за платню (відшкодування витрат, або «для прибутку») мало кілька наслідків.

1) Інколи, коли гроші у євреїв закінчувалися, «корисливі рятівники» видавали їх нацистам або поліцаєм на розправу і вірну смерть.

2) Інколи, коли «акції спасіння» розпочинались через корисливі мотиви, а у євреїв вичерпувалися матеріальні ресурси, рятівники виявляли кращі людські якості і продовжували допомагати, вже не отримуючи винагороди.

3) Навіть якщо єврея (або групу євреїв) рятували за гроші, це не означало меншого ризику для рятівників, яких нацисти карали так само, як і безкорисливих Праведників народів світу. Так, для деяких людей переховування євреїв стало певним «бізнесом», на якому намагалися заробити у скрутні воєнні часи. Але ж і за виказування євреїв, за доноси на їх рятівників німці давали винагороду, і такий «спосіб заробітку» був більш безпечною справою. За умов існування цих двох протилежних «способів заробляння на євреях» свою роль відігравали, за спостереженням Я. Грицака, «людський страх і заздрість: “вона” переховує євреїв, заробляє на цьому – а “ми” через це можемо постраждати, якщо, не дай Боже, німці виявлять, що ми знали і не донесли»²⁸.

Варто зазначити ще один момент: видання євреїв було не просто «виявом лояльності» гітлерівському режиму, але й визначалося нацистськими законами й постановами та представлялося геббельсівською пропагандою як «чеснота» для суспільства і «моральний обов'язок» його членів. За умов викривленої тоталітарними системами суспільної свідомості та сплюндрованої моралі цей чинник робив справу рятування євреїв ще більш небезпечною.

Що ж спонукало українців ризикувати своїм життям та життям своїх рідних, рятуючи євреїв від знищення нацистами?

Чимало було випадків, коли люди намагалися врятувати *євреїв* – членів своїх родин, чи коханих.

Так, наприклад, українська дружина єврея Ісаака Шлимовича (ім'я жінки в документі відсутнє), яка у жовтні 1941 р. зустріла німецьку окупацію в селі Михайлівка Запорізької області, поліцаєм «дитя на вбивство... не віддала», і, врешті, врятувала дитину від змішаного шлюбу²⁹.

²⁸ Грицак Я. Як українці переховували євреїв...

²⁹ Див.: ДАЗО. Ф. Р. 1849. Оп. 1. Спр. 1.

Інший приклад – з іншого регіону України. Полька Антонія Хомчинська зі Львова «впродовж декількох місяців приховувала чотирьох євреїв» у квартирі, де вона жила. Коли поліція у червні 1943 р. затримала трьох євреїв, «одному з цих євреїв вдалось втекти з квартири за допомоги Хомчинської. З одним з цих євреїв Хомчинська напевно мала стосунки. Це виходить з одного листа Хомчинської, який було знайдено раніше» (до речі, в ході слідства не вдалось «довести провину польки Антонії Хомчинської в укритті євреїв») ³⁰.

Останнім часом стають відомими все більше прикладів про *участь у порятунку не тільки одинаків-українців, але і груп людей*, іноді достатньо великих. І. Альгман пише про те, як у кількох українських селах місцеві жителі зуміли укрити всіх євреїв: в селі Яруга на Поділлі вдалося заховати не лише місцевих жителів-євреїв, але й біженців; у селі Раковець Львівської області селяни переховували 33 єврейські сім'ї; в селі Благодатне Дніпропетровської області було врятовано 30 євреїв. І. Альгман підкреслює, що їх порятунок став можливим лише завдяки колективній підтримці решти жителів села³¹.

Слід зауважити, що подібні приклади не поодинокі. Арон Вайс у своїх спогадах розповідає, що мешканка західноукраїнського міста Борислав українка Юлія Матчишин для організації порятунку сім'ї Вайсів заручилася підтримкою іншої сусідки – польки пані Потенжної³².

В окупованому Запоріжжі українка Євдокія Купа переховувала дівчинку Марію Чапату, мати якої розстріляли гітлерівці. Щоб обезпечити дитину від загрози арешту і знищення, сусіди клопотали перед німецькою владою про видачу Марії паспорта як українці; четверо людей виступили як офіційні свідки (двох із них допитували), розуміючи, чим їм загрожує обман нацистів. Загалом про єврейську дівчину, яка переховувалася від гітлерівців, знали майже всі мешканці вулиці – кілька десятків людей; ніхто з них не видав Марію, а багато хто допомагав³³.

³⁰ Див.: Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 661.

³¹ Див.: Альгман И. А. Холокост и еврейское Сопротивление на оккупированной территории СССР. Москва, 2002. 320 с.

³² Див.: Щупак И. Я. История спасения (Семья Арона Вайса в треугольнике украинско-польско-еврейских отношений). Днипро : Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», 2016. 116 с.; ил.

³³ Щупак И. Я. Отношение украинского населения Запорожья к евреям во время войны 1941–1945 гг. *Запорожские еврейские чтения*. Запорожье: [б. и.], 1997. Вып. 1. С. 120–121.

Щодо «соціального складу» рятівників євреїв, то більшість серед них склали люди, які не належали до верхівки українського суспільства, його інтелектуальної еліти³⁴. Відомі випадки, коли на допомогу євреям за критичних умов приходили службовці міських управ, а також німецькі офіцери, угорські і навіть німецькі солдати та місцеві поліцаї, які брали участь у розстрілах євреїв. Але, зрозуміло, такі випадки були нетиповими.

Очевидно, що реалізація будь-яких наказів влади, ті чи інші вчинки здійснюються конкретними людьми зі своїм особистим минулим і особистими симпатіями, будь то співробітники управ, солдати, українські поліцаї та ін. Безумовно, траплялись випадки, коли рятування євреїв було продиктовано душевним, людським поривом, прагненням надати допомогу жертвам нелюдської жорстокості нацистів. Піддавшись «першому пориву», часто надалі люди вже були змушені продовжувати смертельно небезпечну справу.

Натомість досить поширеними були випадки рятування євреїв українцями *через релігійні переконання*, християнське ставлення до гнаних та переслідуваних. К. Беркгоф стверджує, що серед українців найбільше євреям допомогли баптисти і християни-євангелісти. «На самій тільки Волині, – пише історик, – вони, вочевидь, рятували сотні людей. Ці протестанти гадали, що їхня християнська віра не дозволяла їм чинити інакше». Крім того, використовуючи взаємні зв'язки між протестантськими громадами, вони «могли швидко переводити євреїв із однієї місцевості до наступної»³⁵.

Вагому кількість серед рятівників-священнослужителів становлять представники Української греко-католицької церкви. Тут слід згадати і «рядових» священників УГКЦ, серед яких блаженний Омелян Ковч, котрий заплатив життям за рятування євреїв; і, звичайно, величну постать Митрополита Андрея Шептицького. Останній особисто рятував чимало євреїв, серед них – львівського рабина Давида Кахане, синів загиблого рабина Левіна Курта (Ісаака) і Натана. «Митрополит залучив до рятування євреїв деяких українських священників, серед яких були його брат Клементій, голова ордену Студитів, а також вже згадана в даній статті ігуменя Студитського монастиря

³⁴ Див.: Шупак І. Я. Знищення і рятування євреїв Борислава: аналіз одного документа з архіву Єврейського Історичного Інституту. *Проблеми історії Голокосту: український вимір*. Науковий журнал. Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2017. Вип. 9. С. 155–173.

³⁵ Див.: Беркгоф К. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. 455 с.

Йосефа, преподобний Марко Стек та інші». Андрей Шептицький рятував усіх, кому він міг надати допомогу, передусім – дітей. Їм давали фальшиві довідки про хрещення, українські імена, а потім розподіляли по жіночих та чоловічих монастирях і дитячих будинках. Деяким дітям студитські монахи допомагали перетинати румунський та угорський кордони. Загалом за допомогою Митрополита Андрея Шептицького були врятовані близько 200 євреїв³⁶ (зазначимо, що А. Шептицькому досі не надано високого звання Праведника народів світу через певні причини, які ми не висвітлюємо в даному матеріалі за браком місця).

Отже, серед тих, хто надавав допомогу євреям, були **представники різних верств населення та різних спільнот, які керувалися різними мотивами**.

1. Було чимало випадків, коли члени подружніх національно змішаних пар, їхні рідні *рятували євреїв як своїх родичів*. Сюди ж треба додати українців, поляків та інших, які відчували романтичні почуття, кохання до своїх обранців – представників єврейського народу.

Хоча були й такі страшні випадки, коли рідні видавали на смерть своїх єврейських чоловіків та дружин, а матері – своїх дітей-«полукровок». Тож тут маємо говорити про душевні якості людей-рятівників.

2. Колишні колеги євреїв по навчанню й роботі, сусіди, яких пов'язувало з євреями життя у довоєнні часи, допомагали *через дружні почуття, товариські відносини*. Були випадки, коли українці рятували тих євреїв, які колись їм надали допомогу у скрутні часи.

3. Українські підпільники та партизани інколи вбачали у допомозі євреям *одну із форм Опору нацистському режиму*.

4. Окремі люди, яких можна назвати нонконформістами, та які не могли адаптуватися у суспільстві за панування нацистського режиму, через допомогу жертвам цього режиму намагалися *протистояти нацистству та таким чином психологічно самостверджуватися*.

5. Християни, які *рятували євреїв через свої релігійні переконання*.

6. «Випадкові рятівники» – люди, які намагалися рятувати євреїв *через раптовий душевний порив* прийти на допомогу переслідуваним.

7. Були й *корисливі мотиви* надання допомоги євреям – намагання заробити гроші, отримати матеріальну вигоду від тих, кого рятували, про що вже йшлося вище.

³⁶ Див.: Шупак І. Я. Трагедія євреїв України. *Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси* / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ, 2012. С. 402–424.

У цілому слід підкреслити, що *на захист євреїв під час Голокосту на окупованій території України не виступила жодна українська політична сила чи воєнна організація*. Також і радянський уряд, який володів інформацією про винищення євреїв нацистами, не довів її до відома єврейського населення³⁷. Не було декларацій, заяв, закликів до українського населення надати допомогу євреям ані з боку українського чи польського підпілля, ані з боку радянського уряду та підпорядкованих йому радянських партизанських загонів і радянського підпілля. Це відіграло свою трагічну роль у величезній кількості загиблих українських євреїв, яких нараховується півтора мільйони чоловік з шести мільйонів усіх євреїв – жертв Голокосту.

Разом із тим, історія Другої світової війни містить не тільки жахливі сторінки масових вбивств, але й приклади опору геноциду та рятування. Жоден із тих євреїв, яким було врятовано життя в період Голокосту, не могли сподіватися на спасіння без допомоги, яку ризикували надавати їм українці та представники інших народів нашої країни, які теж страждали від гітлерівської окупації.

Робота з дослідження феномену рятування євреїв України під час Голокосту є важливим науковим і моральним завданням, бо надає позитивні приклади людської поведінки людей за нелюдських умов війни. Це особливо актуально для України сьогодні, коли наша країна стала об'єктом військової та інформаційної агресії, складовою якої є використання неправдивих історичних міфів та стереотипів в антиукраїнській пропаганді.

³⁷ Очевидно, це було зумовлено «інтернаціоналістською» складовою комуністичної ідеології, згідно якої в радянському суспільстві не виділялись окремі національні групи, що мали особливу долю за певних історичних умов. Разом із тим, той же «інтернаціоналістський» підхід не завадив радянській владі організувати масову депортацію кримських татар чи німців Поволжжя, коли це виходило із рішень сталінського керівництва СРСР.

ПРАВЕДНИКИ НАРОДІВ СВІТУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

№	Прізвище та ім'я Праведника	Місце проживання під час Голокосту (за сучасним поділом)	Справа Яд Вашем	Рік присудження
1	Бабкіна Мотрьона	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/10456	2004
2	Бовкун Георгій	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/7248	1996
3	Божко (Дікалова) Дар'я	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/10228	2004
4	Бойко Василь	Україна, Дніпропетровська обл., Криничанський р-н, с. Малософіївка	М.31.2/9902	2003
5	Бойко Віра	Україна, Дніпропетровська обл., Криничанський р-н, с. Малософіївка	М.31.2/9902	2003
6	Вовк Федір	Україна, Дніпропетровська обл., м. Нікополь	М.31.2/8152	1998
7	Ворожеев Іван	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/12361	2012
8	Ворожеева Надія	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/12361	2012
9	Воронін Микола	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/7800	1998
10	Вороніна Євдокія	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/7800	1998
11	Герашенко Тетяна	Україна, Дніпропетровська обл., Синельниківський р-н, с. Парне	М.31.2/10841	2006
12	Давиденко Любов	Україна, Дніпропетровська обл., Магдалинівський р-н, с. Бузівка	М.31.2/6734	1996
13	Давиденко Федір	Україна, Дніпропетровська обл., Магдалинівський р-н, с. Бузівка	М.31.2/6734	1996
14	Делікат Ганна	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/6622	1995
15	Дікалова Віра	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/10228	2004
16	Дмітрієва (Скосарь) Олена	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/9602	2001

17	Доморацька Валентина	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/8061	1999
18	Доморацький Віктор	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/8061	1999
19	Збарах Зінаїда	Україна, Дніпропетровська обл., Дніпровський р-н, с. Любимівка	М.31.2/8604	1999
20	Здор Зінаїда	Україна, Дніпропетровська обл., Нікопольський р-н, с. Дружба	М.31.2/11852	2010
21	Здор Сергій	Україна, Дніпропетровська обл., Нікопольський р-н, с. Дружба	М.31.2/11852	2010
22	Зірченко Михайло	Україна, Дніпропетровська обл., Криничанський р-н, с. Благодатне	М.31.2/10417	2004
23	Зірченко Павло	Україна, Дніпропетровська обл., Криничанський р-н, с. Благодатне	М.31.2/10417	2004
24	Зубков Василь	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/8245	1998
25	Зубкова Марія	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/8245	1998
26	Іванов Володимир	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/8061	1999
27	Іванов Григорій	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/8061	1999
28	Іванова Євдокія	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/8061	1999
29	Іванова Фе-офанія	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/9115	2000
30	Івінська Меланія	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/6997	1996
31	Кабаненко Орина	Україна, Дніпропетровська обл., Нікопольський р-н, с. Покровське	М.31.2/9825	2003
32	Колпакова Олена	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/5957	1994
33	Корецький Олександр	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/7249	1996
34	Котляревська Лідія	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/9832	2002
35	Кривокобильська Марія	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/6997	1996

36	Кудінов Яків	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/8974	2000
37	Лебедченко Євгенія	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/6705	2007
38	Лебедченко Іван	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/6705	2007
39	Левченко (Бабенко) Наталя	Україна, Дніпропетровська обл., м. Новомосковськ	М.31.2/6100	1996
40	Мазур (Вороніна) Ольга	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/7800	1998
41	Малолетко Лідія	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/8974	2000
42	Мекеліт Зінаїда	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/7696	1997
43	Мізіна Марія	Україна, Дніпропетровська обл., м. Нікополь	М.31.2/8152	1998
44	Мунтян (Осадча) Галина	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/9115	2000
45	Ніколаєва Діна	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/9156	2000
46	Ніколаєва Олена	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/9156	2000
47	Огренич Ганна	Україна, Дніпропетровська обл., Криничанський р-н, смт. Кринички	М.31.2/10230	2004
48	Огренич Іван	Україна, Дніпропетровська обл., Криничанський р-н, смт. Кринички	М.31.2/10230	2004
49	Огренич Пелагея	Україна, Дніпропетровська обл., Криничанський р-н, смт. Кринички	М.31.2/10230	2004
50	Огренич Петро	Україна, Дніпропетровська обл., Криничанський р-н, смт. Кринички	М.31.2/10230	2004
51	Петриченко Віра	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/6083	1994
52	Петриченко Федір	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/6083	1994
53	Піддубний Родіон	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/6989	1996
54	Пономаренко Мотрьона	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/9304	2001
55	Пономаренко Павло	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/9304	2001

56	Приходько Зінаїда	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро; р-н не вказано, с. Михайлівка	М.31.2/6099	1994
57	Пустова Галина (Ганна)	Україна, Дніпропетровська обл., Синельниківський р-н, с. Парне	М.31.2/10841	2006
58	Путешова (Піддубна) Олександра	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/6989	1996
59	Скосарь Ксенія	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/9602	2001
60	Солопова (Вороніна) Олена	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/7800	1998
61	Стеганцева (Делікат) Галина	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/6622	1995
62	Тиква Марія	Україна, Дніпропетровська обл., Нікопольський р-н, с. Шолохове	М.31.2/11369	2008
63	Ходоровський Ян (занесений до списку польських Праведників)	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/5690	1993
64	Цвірко (Меке-літ) Любов	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/7696	1997
65	Чернова Анна	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/8337	1999
66	Чернова Надія	Україна, Дніпропетровська обл., м. Дніпро	М.31.2/8337	1999
67	Шаблій Анастасія	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/6492	1995
68	Шаблій Ксенія	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг	М.31.2/6492	1995
69	Шаповалова Софія	Україна, Дніпропетровська обл., м. Кам'янське	М.31.2/7138	1996
70	Шкандель Єлизавета	Україна, Дніпропетровська обл., м. Нікополь	М.31.2/8152	1998

Інформація про перейменування вулиць населених пунктів Дніпропетровської області на честь Праведників народів світу

Населений пункт (Територіальна громада)	Нова/стара назва вулиці	Дата сесії або розпорядження
м. Дніпро	Вул. Яна Ходоровського / вул. Дарвіна вул. Родини Зубкових / вул. Ясна	Рішення 46-ої сесії Дніпровської міської ради, від 19.06.2019
м. Кам'янське	Вул. Софії Шаповалової / пл. Призаводська	Рішення сесії міської ради від 01.03.2019
м. Кривий Ріг	Планується встановлення меморіальної дошки на Центральній-Міському Ліцеї Кривого Рогу на честь Праведниці Зінаїди Мекеліт	
м. Нікополь	Вул. Федора Вовка / вул. Проектна 5	Рішення сесії міської ради від 14.12.2018
м. Новомосковськ	Вул. Наталії Левченко / вул. Шмідта	Рішення міської ради від 11.06.2019
с. Благодатне Гуляйпільської сільської ради Криничанського району	Вул. Родини Зірченко / вул. Набережна	Розпорядження сільського голови № 70 від 10.12.2018
с. Бузівка Магдалинівського району	Вул. Родини Давиденко / вул. Крилова	Рішення виконкому Личківської сільської ради № 15 від 11.12.2018
с. Любимівка Дніпровського району	Вул. Зінаїди Збарах / вул. Державіна	Рішення Виконкому Любимівської сільської ради № 64 від 07.11.2018
с. Малософіївка Гуляйпільської сільської ради Криничанського району	Вул. Родини Бойко / вул. Привільна	Розпорядження сільського голови № 70 від 10.12.2018
с. Менделєєвка, Криничуватська сільська рада Нікопольського району (праведник з с. Дружба)	Вул. Родини Здор / вул. Менделєєва	Рішення сільської ради № 329-38/ VII від 21.11.2018
с. Покровське Нікопольського району	Вул. Орини Кабаненко	Рішення сільської ради № 607-37/ VII від 14.12.2018
смт. Кринички Криничанського району	Вул. Родини Огренич / вул. Гагаріна	Рішення селищної ради № 128 від 28.12.2018
смт. Роздори Синельниківського району (праведник з с. Парне)	Вул. Тетяни Герашенко / вул. Майська	Рішення сільської ради № 497-33/ VII від 17.12.2018
Шолохівська сільська рада Нікопольського району	Вул. Марії Тикви / вул. Нагорна	Рішення сільської ради № 429-37/ VII від 26.10.2018

Бойко Василь та Бойко Віра

Криничанський район, с. Малософіївка

Хуторяни Василь та Віра Бойко проживали разом із двома синами-підлітками у селі Малософіївка Криничанського району Дніпропетровської області. У вересні 1941 р. ця місцевість була окупована частинами нацистської армії. За декілька днів після окупації Бойки відчинили двері своєї домівки трьом незнайомим євреям. Це були біженці із Дніпропетровська – Мирон Мединський та два його сини, Семен й Михайло.

Мирон був робітником на фабриці, рано овдовів та мешкав разом із синами. Відчуваючи, що його родині загрожує небезпека, він покинув місто, залишивши без нагляду власну квартиру та речі. Мирон мав намір дістатися до Кривого Рогу і оселитися там – багато мешканців цього міста мали грецьке чи татарське походження і зовнішньо нагадували євреїв. Мединські випадково опинилися поруч із будинком Бойків та попросили впустити їх переночувати.

Василь та Віра не схвалили план Мирона. Вони розуміли, що жити без відповідних документів надзвичайно небезпечно. Тож Бойки запропонували Мирону та його синам залишатися в їхньому будинку – вони готові були сховати Мирона. Щодо його синів, то вони могли жити відкрито, видаючи себе за їхніх дітей. Мирон із радістю прийняв цю пропозицію. Він провів увесь період окупації у замаскованому підвалі у дворі будинку Бойків. У світлу частину доби Мирон не полишав власного укриття, туди йому приносили харчі.

Семен та Михайло швидко пристосувалися і відчували себе членами родини Бойків, оскільки проводили багато часу з їхніми дітьми, з якими Михайло був одного віку. Сусідів задовольнило пояснення, що хлопчики – племінники Віри. Незважаючи на надзвичайну обережність, влітку 1942 р. по селищу пройшли чутки, що Бойки когось приховують. Боячись обшуку, Василь перевіз своїх підопічних до сестри Євдокії, яка мешкала у сусідньому селищі. Коли ситуація дещо стабілізувалася, він таємно забрав Мединських назад до свого дому. Після звільнення, що відбулося у жовтні 1943 р., єврейська родина повернулася до Дніпропетровська. Протягом багатьох післявоєнних років Мединські та Бойки підтримували дружні стосунки.

У Малософіївці на честь подружжя Бойко названа вулиця (колишня вул. Привільна).

Званням Праведник народів світу відзначені:
27 січня 2003 р. (Справа М.31.2/9902).

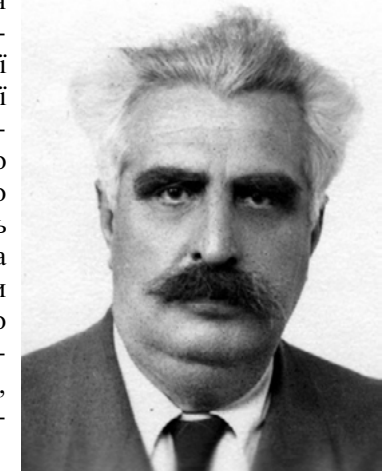
Валентин Рибалка

Вовк Федір

(1902–1979)

м. Нікополь

Ця історія могла би залишитися доволі «рядовим» випадком рятування, яких під час Другої світової війни було так багато на території України, якби не особистість майбутнього Праведника. Річ у тім, що Федір Вовк за своєю політичною приналежністю був членом і навіть одним із провідних діячів ОУН (б) та Української головної визвольної ради (УГВР). Його вчинок радикально перекреслював той трафаретний образ людиноненависника-бандерівця, який так довго нав'язувала світові радянська пропаганда.

**Федір Іванович Вовк – директор
Нікопольської середньої
школи № 9**

Федір Іванович Вовк або як ще іноді пишуть Іван Федорович Вовчук (що є помилкою, бо останній варіант – це псевдонім Ф. Вовка) народився у селі Очеретувате Хорольського повіту Полтавської губернії (нині – Семенівський район, Полтавської області) 1902 р. (за словами родичів – 18 вересня 1903 р.) в незаможній селянській родині Івана Васильовича та Марії Захарівни Вовк. Родина була великою. Федір мав молодших братів Пилипа, Василя, Андрія та сестру Євдокію.

У 1926 р. Федір закінчив Харківський університет і став співробітником харківського науково-дослідного інституту рослинництва. Пізніше працював головним зоотехніком радгоспу «Гігант», а потім директором однієї зі шкіл на Харківщині. На цей час він вже був одружений. Його дружиною стала на рік молодша Єлизавета Максимівна Шкандель. У 1926 р. у молодого подружжя з'явився син Вадим.

Влітку 1936 р. разом з родиною Федір Вовк переїздить до м. Нікополя. Його призначено директором середньої школи № 9, що була розташована між казармами військового містечка

123-го Нікопольського стрілецького полку (нині вул. Електрометалургів, 46а) та Спасо-Преображенською церквою (вул. Преображенська, 1).

Після нападу Німеччини на Радянський Союз учні старших класів на чолі з Федором Вовком були направлені на кілька тижнів на польові роботи в один з колгоспів Нікопольського району. За кілька днів до 17 серпня 1941 р., коли німецькі війська захопили Нікополь, Федір Іванович з родиною перебував у районі села Чкалово.

У середині вересня 1941 р. німецьке військово командування у Нікополі почало формувати міську і районну адміністрацію із числа місцевих мешканців. Одночасно у місто прибули члени Південної похідної групи ОУН (б) Микола Климишин та Уляна Целевич. Вони вже мали дані від вчителів, які проживали в Західній Україні, а до війни відвідували Нікополь, що тамтешній директор школи № 9 свідомий українець. Учасники похідної групи розшукали Федора Івановича і запропонували роботу у Нікопольській районній управі на посаді керівника сільгоспуправи.

У жовтні 1941 р. Ф. Вовк брав участь у створенні Нікопольського осередку «Просвіти» ім. Т. Шевченка. Одночасно він вступив до Організації Українських Націоналістів бандерівського крила. Нікопольська окружна організація мала завдання підпільно проводити у регіоні організаційну та агітаційну діяльність за створення Української самостійної соборної держави. У цій діяльності брала участь і його дружина. Існують згадки, що Єлизавета Шкандель була першим редактором нікопольської газети «Промінь», друк якої розпочався у листопаді 1942 р. Це був період, коли місцеву пресу намагалися контролювати члени похідних груп ОУН (б), прагнучи використовувати засоби друкованого органу задля пропаганди ідеї створення незалежної української держави.

Федір Вовк був Нікопольським районним (тереновим) провідником ОУН і підтримував зв'язок з Нікопольським окружним провідником ОУН «Тимошем» та крайовим провідником ОУН Південно-Східних Земель у Дніпропетровську Василем Куком (він же «Леміш», «полковник Коваль»). Політично Федір Іванович був налаштований як проти сталінського СРСР, так і проти гітлерівської Німеччини. Ось як на допиті в «СМЕРШі» передавала розмову зі своїм колишнім вчителем влітку 1942 р. випускниця школи № 9 Алла Хрустенко: «ВОВК говорив про те, що зрозуміло, як день божий – більшовикам повернення немає, але зараз є німці, які, щоправда, нічим не відрізняються від більшовиків, з якими треба боротися».

Маючи можливість відвідувати села та громадські господарства Нікопольського гебітскомісаріату під час організації посівних компаній та збору врожаю, Вовк залучив до ОУН (б) десятки нікопольців. У складі районного осередку, який він очолював, нараховувалося до 40 осіб. Але це відбулося не лише завдяки службовому становищу. Він мав імпазантну зовнішність, що притягувала до себе людей, і користувався великим авторитетом. Ось як про це згадував один з учнів Федора Вовка: «Вже сама його імпазантна постать викликала мимовільну та беззастережну повагу до внутрішньої сили характеру цього чоловіка. Він був кремезним, вище середнього зросту, чорнявим, з густими бровами та карими очима. Мав пишні вуса й невелику борідку з сивиною. Ходив неквапливо, розмірено. Одягався невишукано, але зі смаком. Частіше всього носив вишиті сорочки, які майстерно вишивала йому дружина Єлизавета Максимівна. Ще й понині, вирішуючи яку-небудь складну проблему, подумки запитуємо себе:

– А як би в такому разі зробив Федір Іванович?

– Мабуть, – отак...

І при позитивному вирішенні самі себе ж і хвалимо, а при невдалому результаті знову ж таки самі себе картаємо:

– Ні, Федір Іванович вчинив би інакше, він би не помилився...».

Восени 1941 р. Ф. Вовк сприяв створенню Нікопольської агрошколи, де вчилася до 300 юнаків, організував виробництво сільськогосподарської техніки для обробки землі у промисловій артілі, водночас, за допомогою інших людей таємно переховував частину збіжжя для населення. За свідченнями членів ОУН, Федора Вовка заарештувало гестапо за підозрою у саботажі, але він був відпущений.

У жовтні 1943 р. у зв'язку з викриттям німецькою службою безпеки осередку ОУН у Нікополі Федір Вовк з родиною та групою молодих оунівців виїхали під виглядом біженців у Західну Україну.

У роки нацистської окупації, поруч із великою громадсько-політичною діяльністю Федір Вовк зробив ще один вчинок, можливо й непомітний на тлі тогочасних буремних подій, але який назавжди заніс його ім'я до списку найбільших гуманістів світу.

Вже через кілька місяців після окупації, 3 та 5 жовтня, у Нікополі відбулися дві масові акції зі знищення євреїв. Як згадувала пізніше Сара Бакст, подруга і колега Федора Вовка та Єлизавети Шкандель, нацисти спочатку поставили все єврейське населення на облік, змусили всіх дорослих носити на рукавній відзнаки і працювати на розбиранні завалів та облаштуванні вулиць, «... а потім приступили до масового винищення їх. Із моєї сім'ї були розстріляні дві менші сестри, які жили окремо з трьома малолітніми дітьми (двоє з котрих були

новонародженими). Дізнавшись про цю трагедію, наша мама зробила спробу покінчити життя самогубством, та на щастя випадково нагодився мій чоловік і врятував її. Ще більше року після тієї події на шії у неї залишався слід від петлі».

Федір Вовк з учнями Нікопольської школи № 9. 1941 р.

Невдовзі було заарештовано і Сару Бакст. Та була одружена з українцем Сергієм Колосом, і у пари було двоє маленьких дітей, Віктор та Олександр. Лише дивом молода жінка unikнула розстрілу.

Зі спогадів Сари Бакст: «...з підвалу один за одним виходять старики, жінки та діти і залазять в кузов. Я стою збоку. Чую, як якийсь дідусь тихо говорить підлітку-внуку, що йде поруч:

– Постарайся шмигнути під висячий борт і біжи.

На підході до машини хлопчик уповільнив ходу, німець звернув на нього увагу і примусив залізи в машину. Вантаження закінчено. Німець, що керував ним, жестом руки і мене заставляє сідати. Як уві сні, я повільно заперечливо похитала головою. Він махнув рукою: «Гаразд». Поліцаї закрили борт і сіли в машину, вона виїхала, вартовий закрив ворота. Всі пішли. Я стою. Час минає...

Раптом мимо мене підтюпцем кудись поспішає перекладач:

– Чого стоїте? Негайно ідіть звідси!

Щось сказав вартовому, той відкрив хвіртку і я вийшла на вулицю, побувавши на півдорозі до небуття».

Стурбований долею Сари, Федір зв'язався з її чоловіком і з розмови з ним довідався, що Сара десь ховається разом зі своєю матір'ю Єлизаветою Бакст та дворічним племінником Володимиром. Вони втрьох були єдиними членами родини Бакст, яким вдалося вижити під час нацистських акцій знищення.

Федір Вовк вирішив допомогти Сари та її родичам. Спочатку він та його дружина сховали у себе вдома старшого сина Сари Віктора, а потім звернулись до Марії Мізіної, своєї колеги та подруги, й та погодилась, у випадку необхідності, сховати Сару в своєму будинку. Молода жінка протягом трьох місяців жила у Марії Мізіної. Вдень вона відсиджувалася у підвалі, а вночі піднімалася у квартиру, де могла перепочити, зігрітися й помитися.

Пізніше Федору вдалося дістати для Сари фальшиві документи і він допоміг їй виїхати в сільську місцевість. Сара оселилась у віддаленому селі, й лише Федір Вовк та його дружина знали про те, де вона ховається. Коли Сара облаштувалася, Федір перевіз до неї її сина Віктора. Молодий син Олександр протягом усієї окупації жив зі своїм батьком.

Ось як про це пізніше згадувала Сара Бакст: «Згодом мій чоловік, відвідуючи мене, приніс одного разу довідку-перепустку на виїзд з Нікополя, виготовлену бухгалтером матеріального відділу «Заготзерно» Олександром Павлівною Зноюю, і звелів бути готовою до від'їзду... згідно плану Ф. І. Вовка.

Через деякий час до нас зайшов кремезний симпатичний чоловік, шофер автомашини із земуправи:

– А де тут та молодиця, котру Федір Іванович звелів відвезти в Кривий Ріг?

Поїхали. Благополучно прибули до Кривого Рогу. А далі вже до місця призначення в Долинському районі я добиралась пішки, туди ж невдовзі прибув і чоловік з дітьми. Там ми жили до дня звільнення від окупації – я з Вітею в глухомані на занедбаній фермі радгоспу, за фальшивими документами, звичайно, а він з меншим сином біля своїх батьків».

Для Єлизавети Бакст Федір дістав фальшиві документи й відправив її до своїх друзів, які жили в селі Варварівка. Там до самого кінця окупації вона пропрацювала прибиральницею в школі і ніхто й не здогадувався, що вона єврейка. Маленький Володимир жив у тому ж селі й ніхто нічого не знав про його походження.

Після звільнення, яке відбулося 8 лютого 1944 р., всі члени родини Бакст повернулися до Нікополя.

Доля ж самого Федора Вовка та його родини була більш бурхливою.

Під час перебування у Галичині він підтримував зв'язки з керівництвом ОУН (б), командуванням УПА. Федір Іванович отримав псевдонім «Вовчук Іван Федорович», який використовував до кінця життя.

У липні 1944 р. він взяв участь в організації і проведенні Першого Великого Збору УГВР (надпартійного всеукраїнського представництва національно-визвольних сил, яке мало своїм завданням керувати всією національно-визвольною боротьбою українського народу), що відбувся в карпатських лісах.

На цьому заході Федора Вовка було обрано третім віцепрезидентом УГВР.

У серпні 1944 р. він перейшов на територію Словаччини. Звідси, після Словацького національного повстання – на територію Німеччини, де йому довелося жити у важких матеріальних умовах. У лютому 1946 р. Федір Вовк був також кооптований у Провід ОУН (б). У 1946–1949 рр. він залишався членом закордонного представництва УГВР.

За завданням Проводу ОУН Вовчук у 1949–1950 рр. працював Головою Представництва українських емігрантів у Західній Німеччині, брав участь у роботі редколегії мюнхенського тижневика «Українська трибуна».

Там, на чужині, він розшукав свого сина Вадима. Але водночас родину спіткало горе. У 1946 р. померла дружина Федора Івановича, Єлизавета Максимівна. У 1950 р. за завданням Проводу ОУН Федір Вовк переїздить до США. Він став редактором газети «Національна трибуна» (1950–1952 рр.), а з 1953 р. очолив Організацію Оборони Чотирьох Свобід України як Голова її головної управи. При цьому він залишався членом проводу ОУН (б).

Федір Вовк також очолив видавництво «Вісник» та однойменний журнал, через який проводив інформаційну роботу серед українців діаспори та громадян іноземних держав про стан України і боротьбу за її незалежність. Він став автором багатьох наукових та аналітичних статей в українській пресі і сприяв виданню багатьох творів ідеологів українського націоналізму.

14 травня 1979 р. після важкої хвороби Ф. Вовк помер і був похований у Пітсбургу (США) на українському цвинтарі Святої Трійці. На

його могилу Голова ОУН (б) Я. Стецько поклав грудку землі з Канева, з могили Тараса Шевченка.

У некрологу від імені Проводу ОУН (б) зазначалося: «Незабутній Покійний був полум'яним патріотом, людиною глибокої думки, небуденним інтелектуалом, непересічним знавцем революційно-визвольних процесів в Україні й в російській імперії. Він був гордістю революційної ОУН. Його праці для підпільної України, як теж для інтелектуальної української еліти, знаходили глибокий відгомін серед патріотичних кіл України. Його головна, ширшим колам невідома, творчість була скерована довгі роки, у плянах Проводу ОУН, на відтинок ідейно-політичного бою проти російського імперіалізму і комунізму в Україні й в цілій імперії. Своїми есеями і статтями він завдавав дошкульних ударів большевицькому окупантові, російським наїзникам.

Покійний – це була велика і многогранна індивідуальність. Непересічний націоналістичний суспільно-політичний діяч, незвичайно передбачливий ум, який інколи у своїх проєкціях, задумах і плянах випереджував своїх співпрацівників.

Покійний був високої якості пориваючим промовцем і вдумливим аналітиком світово-політичних процесів і значення місця в них України, як революційної проблеми світу.

Це був гордий націоналіст-революціонер, який ніколи не схилив прапора революційної ОУН».

Щодо присудження звання «Праведник народів світу», то ця подія у великій мірі сталась завдяки діяльності двох нікопольчан, учнів Федора Вовка, а потім членів нікопольської організації ОУН, яку він очолював. Вже у 1990-х рр. Петро Перепада та Юрій Чернявський, обстоюючи добре ім'я свого вчителя, знайшли Сару Бакст, записали її спогади і надіслали в Ізраїль, в Яд Вашем. А трохи пізніше було прийнято рішення про присудження звання «Праведник народів світу» всім трьом учасникам тих трагічних і, водночас, таких людських перепитів: Федору Вовку, Єлизаветі Шкандель, Марії Мізіній.

У Нікополі на честь Праведника Федора Вовка названа вулиця (колишня вул. Проектна, 5).

Званням Праведник народів світу відзначений:

12 липня 1998 р. (Справа М.31.2/8152).

Геращенко Тетяна та Пустова Галина (Ганна)

(1909–1997; 1917–?)

Синельниківський район, с. Парне

Тетяна Геращенко мешкала на хуторі Парне Синельниківського району Дніпропетровської області з двома синами-підлітками, Іваном та Леонідом і працювала на залізниці. Під час Другої світової війни родина Геращенко кілька місяців переховувала у себе Фріду Майман та її півторарічну доньку Зіну.

Фріда Майман жила й працювала у єврейському колгоспі Смідович Дорф Покровського району Дніпропетровської області. У перші дні німецько-радянської війни її чоловік пішов на фронт. У вересні 1941 р. у колгоспі з'явилися гітлерівці. Минуло ще кілька днів, і сусідський хлопчик Юрко Брацило зайшов попередити Фріду про те, що наступного ранку поліцаї будуть забирати євреїв. Фріда збрала речі і з Зіною на руках пішла у сусіднє село Олексіївка, де жила тітка Юрка. Через три дні жінка попросила Фріду піти, адже боялась поліцаїв, які шукали євреїв.

Фріда з донькою ходили селами, шукаючи притулок, мерзли. Втім місцеві жителі розуміли, що Фріда єврейка і не хотіли ризикувати.

Якось Фріда з дитиною на руках піднялася на платформу товарного потягу з вугіллям. Їй було вже байдуже, куди він прямує, бо вона відчувала, що у неї бракує сил боротися за життя. Товарняк зупинився на хуторі Парне. Фріда зійшла з потягу й попрямувала до найближчого дому. Так Фріда і Зіна потрапили до Тетяни Геращенко, яка стала їхньою першою рятівницею. Сім'я Геращенко переховувала Фріду і Зіну, усвідомлюючи, що за допомогу євреям вони можуть заплатити життям. Незважаючи на страшну бідність, вони ділилися з Фрідою і її дитиною останнім шматком хліба. У хаті було холодно, і маленька Зіна хворіла.

Тоді Тетяна звернулася до своєї сусідки Галини Сергіївни Пустової, яка пожаліла дитину і запросила Фріду перейти жити до неї. Галина була на десять років молодша від Тетяни, мала двох дітей – сина Льоноу шести років і доньку Валю трьох років. Невеличке господарство дозволяло утримувати родину. З весни 1942 р. і до визволення хутора Фріда і Зіна потай жили у Пустових. Фріда допомагала своїй рятівниці по господарству, доглядала дітей, які росли як брати і сестри.

Весною 1944 р. Фріда з донькою повернулися додому. Вони на все життя зберегли дружбу зі своїми рятівницями і підтримували з ними родинні стосунки.

У селищі Роздори Синельниківського району на честь Праведниці Тетяни Геращенко названа вулиця (колишня вул. Майська).

Званням Праведник народів світу відзначені:

26 квітня 2006 р. (Справа М.31.2/10841).

Давиденко Любов та Давиденко Федір Магдалинівський район, с. Бузівка

Селянська родина Федора і Любові Давиденків жила у селі Бузівка Магдалинівського району Дніпропетровської області. У вересні 1941 р., через кілька днів після початку окупації нацистами, Федір Давиденко знайшов у протитанковому рові непритомного пораненого чоловіка. Він був вдягнений у форму офіцера Червоної армії. Федір і Любов принесли пораненого додому і сховали у підвалі. Коли свідомість повернулася, чоловік назвав своє ім'я (Емануель Левятов) і розповів господарям, що він родом з Дніпропетровська. Його загін воював неподалік від Бузівки, і після поранення, очевидно, його лишили на полі бою.

Коли стан здоров'я істотно покращився, Емануель зізнався своїм рятівникам, що він єврей. Незважаючи на смертельний ризик через переховування єврея, Давиденки вирішили залишити Левятова у себе. Вони пустили селом чутку про те, що очікують родича на ім'я Петро, і таким чином підготували ґрунт для появи Емануеля у селі. Це дало можливість Левятову вийти з укриття.

Він жив у домі Давиденків до жовтня 1943 р., коли Бузівка була звільнена від гітлерівців.

Дружні стосунки між Левятовим та його рятівниками тривали і після війни.

У Бузівці на честь Праведників родини Давиденків названа вулиця (колишня вул. Крилова).

Званням Праведник народів світу відзначені:
8 вересня 1996 р. (Справа М.31.2/6734).

Збарах Зінаїда (1914–?)

Дніпропетровський (нині Дніпровський) район,
с. Любимівка

Зінаїда Збарах проживала у селі Любимівка, неподалік від Дніпропетровська. Вона працювала у колгоспі, а її чоловік Олексій — на Дніпропетровському вагоноремонтному заводі. Подружжя виховувало трьох дітей. Під час війни Зінаїда працювала прибиральницею у місцевому поліцейському відділку.

У січні 1942 р. в дім до Зінаїди постукав 12-річний Леонід Таслицький, син її друзів з Дніпропетровська. Із сльозами на очах хлопчик розповів, що пережив, починаючи з серпня 1941 р., коли його сім'я збиралася евакуюватися на схід. Під час повітряного нальоту на вокзал у Дніпропетровську він загубив свою родину. Коли євреїв міста повели до місця розстрілу, Льоні вдалося втекти, і протягом кількох місяців він ховався у своїх шкільних друзів. Пізніше гітлерівці послали пошуки євреїв і хлопчик пішов з міста до Зінаїди Збарах. Зінаїда ховала Леоніда у себе вдома до звільнення Дніпропетровщини наприкінці жовтня 1943 р. Протягом цього часу ніхто не знав, що Зінаїда ховає єврейську дитину.

Льоня жив у маленькій кімнаті у підвалі, до якого вів замаскований вхід із двору. Зінаїда відкривала кімнату лише вечорами, щоб провітрити. Іноді Льоня виходив трохи розім'ятися.

Після звільнення Дніпропетровська 25 жовтня 1943 р. Зінаїда Збарах привезла хлопчика до нього додому. Через декілька тижнів Льоня отримав листа з Узбекистану зі звісткою про те, що його батьки уцілили в тому бомбардуванні на вокзалі і їм вдалося виїхати на схід. Леонід

Зінаїда Марківна Збарах

та вся його родина підтримували зв'язок із Зінаїдою довгі роки. Пізніше Леонід Таслицький та його родина емігрували до США.

У Любимівці на честь Праведника Зінаїди Збарах названа вулиця (колишня вул. Державіна).

Званням Праведник народів світу відзначена:

8 серпня 1999 р. (Справа М.31.2/8604).

Здор Зінаїда та Здор Сергій

Нікопольський район, с. Дружба

Сергій та Зінаїда Здор, які були християнами-суботниками, проживали у селищі Дружба Міропольської сільради Нікопольського району Дніпропетровської області. Як і більшість мешканців селища, вони працювали у місцевому колгоспі «Нове Життя». Їхніми сусідами та добрими знайомими була єврейська родина Межибовських.

У 1939 р. син Межибовських, Семен, був призваний на службу до війська, та служив на Чорноморському флоті. Під час війни, з початку листопада 1941 р. до початку липня 1942 р. він брав участь в обороні Севастополя. Напередодні залишення міста перед переважаючими силами ворога, командир взводу, у якому служив Семен Межибовський, оголосив, що всіх солдатів евакуювати не вдасться, та запропонував уродженцям України спробувати повернутися на батьківщину чи шукати партизан.

Семену вдалося вийти з оточення, і він попрямував до рідного селища. Дорогою стало зрозуміло, що йому, єврею, не слід повертатися у місця, де його добре знали. Натомість, турбуючись за батьків та сестер, він продовжував йти. На підході до селища йому зустрівся односельчанин, який розповів про те, що його рідні евакуювалися на схід. Євреї, які залишилися на місці, були розстріляні місцевими поліцаями.

За порадою односельчанина, Семен залишився у полі до вечора, а з настанням темряви постукав у двері будинку Сергія та Зінаїди Здор, які відтоді стали переховувати свого сусіда. Спочатку місцем укриття Семена була копиця сіна на їхньому городі, потім, із наближенням зими, він перебрався до льоху. Будучи людьми віруючими, Здори вважали порятунок людського життя своїм обов'язком. Окрім них про цю таємницю знала багатодітна сім'я Лаптевих, також глибоко релігійні люди. Оскільки обидві родини жили дуже бідно, вони по черзі годували Семена, зазвичай самі при цьому не доїдаючи. Завдяки їхній турботі та мужності, Семен Межибовський дочекався звільнення наприкінці 1943 р.

Після цього Семен не залишився у селищі, та вирушив до Нікополя. Через службу пошуку він знайшов двох сестер, евакуйованих до Самарканду, та викликав їх із родинами в Україну. Батьки померли

в евакуації. До 1946 р. Семен із рідними мешкав у Нікополі, потім, у зв'язку із голодом в УРСР, вся сім'я переселилася до Узбекистану.

Деякий час Семен переписувався із родинами Здор та Лаптевих, поки у 1950-х рр. в СРСР не почалися переслідування протестантів-суботників. Сергій Здор був заарештований, його дружина померла невдовзі після його арешту. Лаптеви поспіхом залишили свій будинок та господарство, їхня доля невідома.

Семен Межибовський помер у Ташкенті у 2004 р. Діти та племінники Семена, які іммігрували в Ізраїль, звернулися до Яд Вашем із проханням увіковічити імена його рятівників у воєнні роки.

У с. Менделеєвка Криничуватської сільської ради Нікопольського району на честь Праведників родини Здор названа вулиця (колишня вул. Менделеєва).

Званням Праведник народів світу відзначені:
13 червня 2010 р. (Справа М.31.2/11852).

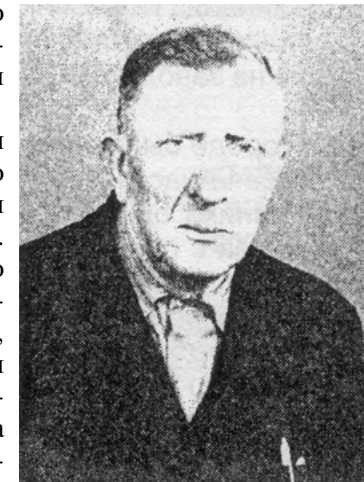
Зірченко Михайло та Зірченко Павло

(1927–?; 1903–1977)

Криничанський район, с. Благодатне

Павло Зірченко разом із дружиною та двома дітьми мешкав у селі Благодатне. Працював Павло Сергійович у місцевому колгоспі бухгалтером.

Наприкінці 1942 р. у селі з'явилася група з 32 біженців, яка переважно складалася з жінок та дітей. Старшим у групі був інвалід Матвій Гонтов. Матвій був знайомий із селянською працею, оскільки зростав у єврейській сільськогосподарській колонії, яка знаходилась неподалік. Всі члени групи доводились один одному родичами й друзями і були родом з міста Орджонікідзе (нині Єнакієве), Сталінської (зараз Донецької) області.

Павло Сергійович Зірченко

Вони залишили рідне місто ще напередодні окупації, рушивши на південний захід і осіли неподалік від Ростова-на-Дону, окупованого роком пізніше, в липні 1942-го. Оскільки вся група складалась з євреїв, вони вирішили не засиджуватись надто довго на одному місці, а тому блукали від села до села.

Одна з жінок, Бетя Пересецька, виросла в німецькій колонії і добре говорила німецькою. Знання мови окупантів неодноразово допомагало Беті рятувати групу від неминучої загибелі. Але наступала зима, і їм необхідно було знайти постійний притулок. Тим більше, що вже закінчувались харчі, не було теплого одягу, і всі вони були змучені довгою дорогою.

Місцева влада Благодатного дозволила їм залишитися в селі, розселивши родини біженців по різних будинках. Але це жодним чином не вирішувало проблему харчування. Взимку у господарстві не було роботи, місцеві самі голодували й не могли нічим поділитися з прибулими.

Михайло Павлович Зірченко

Матвій звернувся до Павла з надією, що колгоспний бухгалтер знайде вихід із ситуації. І Павло допоміг: він дозволив біженцям взяти з колгоспного складу декілька мішків з борошном, а також надав їм картоплю, капусту та буряк. Завдяки Павлу тієї зими ніхто з біженців не помер з голоду. Весною всі, хто міг фізично, почали працювати разом з колгоспниками. Окрім цього Павло повідомляв своїм єврейським друзям про облави, які планувалися, та «візити» поліції. Завдяки допомозі свого 16-річного сина Михайла, в минулому студента художнього училища, який виготовив фальшиву печатку, Павло зміг зробити декілька посвідчень для Матвія

та членів його групи. Коли в село прибували німці, дітей ховали на околиці.

Під захистом і керівництвом Павла євреї дочекалися звільнення у жовтні 1943 р.

У Благодатному на честь Праведників родини Зірченків названа вулиця (колишня вул. Набережна).

Званням Праведник народів світу відзначені:
16 листопада 2004 р. (Справа М.31.2/10417).

Зубков Василь та Зубкова Марія

(1895–1968; 1911–1982)
м. Дніпропетровськ (нині Дніпро)

Подружжя Василь і Марія Зубкови жили у Дніпропетровську. До і під час війни Василь був візником, а його дружина — помічницею по господарству. Зубкови були бездітні, хоча мріяли про дитину.

Восени 1941 р., під час окупації міста частинами німецької армії, до Зубкових звернувся їхній сусід, з проханням надати притулок 9-річній дівчинці Неллі Гордон, яка залишилася одна після загибелі її тітки і діда тижнем раніше. Хоча у Неллі були блакитні очі і світле волосся, дуже багато людей знали, що вона онука єврея Бориса Фруміна, який жив у цьому районі протягом тривалого часу. Проте, Зубкови взяли дитину.

Приблизно через два місяці в поліцію донесли, що Марія і Василь ховають єврейську дівчинку. Поліцей прийшов до Зубкових і зіткнувся віч-на-віч з Марією, яка плачучи стала переконувати його, що Неллі Гордон — це їхня родичка. Дівчинку забрали в поліцію для подальшого розслідування, а Зубковим наказали принести письмове свідчення того, що Неллі — їхня родичка.

Неллі протримали у в'язниці кілька тижнів, поки Зубкови не надали необхідний документ. Після того як дівчинку відпустили, Зубкови офіційно удочерили її і записали в школу.

Після звільнення міста деякі єврейські родини стали повертатися. Незабаром округою почали ширитися чутки про єврейську дівчинку,

**Василь Юхимович та Марія Федорівна Зубкови сидять обабіч врятованої ними Неллі Гордон. Батько дівчинки Лев Менделевич (стоїть).
16 березня 1945 р.**

врятовану українською родиною. У 1945 р. батько Неллі Гордон Лев Менделевич, який залишився в живих, приїхав її забрати. Зубкови усиновили іншу дитину, але зберегли теплі відносини з Неллі Гордон (в заміжжі Ципіна) на довгі роки.

У Дніпрі на честь Праведників родини Зубкових названа вулиця (колишня вул. Ясна).

Званням Праведник народів світу відзначені:
25 жовтня 1998 р. (Справа М.31.2/8245).

Кабаненко Орина **Нікопольський район, с. Покровське**

Орина і Сидір Кабаненки проживали у селі Покровське Нікопольського району Дніпропетровської області, мали двох дочок Наталю та Марію. Ще до війни Наталя влаштувалася працювати нянею в єврейську родину Фогелів. Суддя Хаїм Фогель жив зі своєю дружиною Хаєю та шістьма дітьми у місті Нікополь Дніпропетровської області. Няня Наталя Кабаненко прив'язалася до дітей, а ті відповідали їй взаємністю.

З початком німецько-радянської війни Хаїм вступив до лав Червоної армії, а його дружина з наближенням лінії фронту вирішила з дітьми рухатися на схід. Саме у цей час її син Лео захворів на тиф. Хая вагалася, як бути, і вирішила залишити Лео вдома, аби він не помер у дорозі й не заразив інших дітей. Отже, Лео залишився у Нікополі під опікою Наталі. Вона ж перевезла чотирирічного хлопчика у Покровське до своїх батьків.

Коли Лео повністю одужав, регіон був окупований нацистами. Аби забезпечити дитину, Кабаненки пустили чутку, що Лео – позашлюбний син Наталі. Вони заборонили йому називатися справжнім іменем і звали його Льонькою. У новій родині хлопчик почувався добре, і сам став називати Орину й Сидора бабусею і дідусем, а їхню молодшу доньку – 16-річну Марію – тіткою. Лео часто хворів, і щоразу Орина лікувала його.

Лише після звільнення Нікополя старшому брату Лео Цалелю, солдату Червоної армії, вдалося його відвідати.

Фогелі довгі роки підтримували із родиною Кабаненків тісні дружні стосунки. У 1990 р. Лео емігрував до США.

У Покровському на честь Праведниці Орини Кабаненко названа вулиця.

Званням Праведник народів світу відзначена:
17 лютого 2003 р. (Справа М.31.2/9825).

Єгор Врадій

Левченко Наталія

(1929–1997)

м. Новомосковськ

Наталія Василівна Левченко (уроджена Бабенко) народилася 10 квітня 1929 р. у місті Новомосковську Дніпропетровської округи (нині Дніпропетровська область). Її батько, Василь Іларіонович Бабенко, уродженець Новомосковська, у роки Громадянської війни у лавах так званих «червоних партизан» боровся за встановлення більшовицької влади в Україні, тривалий час перебував у підпіллі. Його політичне захоплення дорого коштувало родині. Після приходу денікінців у 1919 р. до Новомосковська, нова влада катувала його сестру та батька, вимагаючи, аби ті розкрили місце перебування свого сина та інших партизанів. Наталія Левченко, онука Іларіона Бабенка, згадувала, що під час привселюдного побиття діда на базарному майдані, на допомогу тому прийшла лише одна людина – місцева торговка-єврейка, яка, не дивлячись на страх та небезпеку покарання з боку денікінців, допомогла йому добратися додому. Можливо, саме у цих подіях варто шукати коріння приятного ставлення родини до євреїв, а, можливо, це був лише один із багатьох епізодів людської солідарності, що не залежала від національної чи релігійної приналежності, між сусідами у невеличкому містечку.

Після завершення Громадянської війни Василь Бабенко одружився на місцевій дівчині Тетяні. Згодом, у них народилося троє дітей: син Віктор (1924 р.н.) та дві доньки – Алла (1925 р.н.) і Наталія (1929 р.н.).

За спогадами Наталії родина жила «звичайним життям», таким як і десятки тисяч інших родин. Незважаючи на те, що Василь Бабенко, як колишній «червоний партизан» користувався певними пільгами з боку держави (наприклад, мав право робити покупки у спеціальній «партизанській» крамниці), сім'я не була заможною. Голова родини, майстер на всі руки – займався теслярством, стельмахуванням (робив колеса для возів). Мати, Тетяна Іванівна, опікувалась родиною та домашнім господарством.

В одному дворі з родиною Бабенків мешкали кілька єврейських родин – Заславських, Гутнерів, Белкіних, Юбілевичів. Відносини між українцями та євреями були дуже приятні, добросусідські. Наприклад, разом із Заславськими Бабенки утримували корову, що

годувала молоком одразу дві сім'ї: один день її доїла мати Наталії, інший – мати з єврейської родини.

Наталія Левченко згадувала про те, як її єврейські друзі відзначали юдейські свята та запрошували до святкування українських сусідів. Зокрема, у її пам'яті зберігся спогад, як із Заславськими в часі Песаху ходили по будинках знайомих євреїв. Там українську дівчинку просили запалювати свічки та частували мацою і цукерками. Саме завдяки Заславській, Наталія вперше побувала на юдейському богослужінні, що відбувалося у синагозі на вулиці Виконкомівській (нині вул. М. Головка). Невідомо, чи здогадувалась українська дівчинка, що ці відвідини водночас стануть останніми. Незабаром, синагогу зачинили. Так само більшовицька влада вчинила й з християнськими храмами. У пам'яті Наталії закарбувався день, коли, повертаючись зі школи, вона побачила на землі дзвони Новомосковського Свято-Троїцького собору, який більшовицькою владою було перетворено на складське приміщення.

Страшна трагедія Голодомору 1932–1933 рр., на щастя, пройшла повз родину Бабенків, проте Наталія Василівна згадує день, коли до їхньої домівки зайшла селянка, що просила про допомогу харчами. Жінка перебувала у глибокому розпачі. Зобачивши, що на вході у будинок стоїть неповне відро картоплі, вона похапцем схопила його і втекла. Тоді діти мабуть вперше усвідомили страшну реальність голоду, що панував за межами їхнього міста та оселі.

Початок німецько-радянської війни у червні 1941 р. – час загального розпачу, збудження та невідомості. Мешканці Новомосковська, що мали гроші, намагалися евакуюватися, бідніші сусіди – залишалися у рідному місті. До того ж, мало хто вірив у те, що німці зможуть дістатися так далеко. Поміркований оптимізм зник за два місяці, коли нацисти захопили правобережну частину обласного центру – Дніпропетровська та розпочалися бої на лівому березі Дніпра. З одного боку, родина Бабенків продовжувала жити у звичайному ритмі довоєнного життя – Наталія, її брат та сестра відвідували школу, гралися з друзями, з іншого – мати, Тетяна Іванівна, як і тисячі інших жінок були мобілізовані на риття окопів в районі близького до Новомосковська Підгороднього.

Не дивлячись на те, що на початку вересня 1941 р. більшість мешканців Новомосковська реалістично припускали, що незабаром німці увійдуть до міста, перша зустріч з окупантами виявилась несподіваною. За кілька днів до цього нескінченні колони червоноармійців крокували Новомосковськом на схід. За спогадами Наталії

Василівни, багато з них скидали військові строї та просили у місцевого населення цивільний одяг. Дівчинка запам'ятала, як купи військового вбрання топили у загальних вбиральнях.

27 вересня уся родина снідала, аж раптом прибіг хтось із сусідів та закричав: «Німці у місті!». Родина залишивши усе на столі, замкнувши будинок сховалася у льосі. За певний час на подвір'ї почувся звук танкового двигуна і у двері льоха погрюкали німецькі танкісти. У пам'яті Наталії Василівни залишилася їхня чорна форма, емблеми з черепом і кістками, а також відчуття гидливості, з яким німці поставилися до того, що вони побачили у квартирі Бабенків. Вони щось говорили до батька Наталії німецькою, проте той не розумів. Тоді сусідка, єврейка Фріда Неймер, заміжня за німцем, переклала вимогу німців відчинити усі квартири та не боятися.

Перші місяці окупації залишились у пам'яті Наталії передусім повсякчасним пограбуванням з боку німецьких військових, які, не дуже зважаючи на місцевих, заходили у житла та брали усе, що їм хотілося. Проте ситуація у єврейських сусідів була ще гіршою. Фіра, єдина донька годинникаря Якова Гутнера, що мешкав з Бабенками по сусідству, настійливо просила батька залишити усе та тікати на схід, проте батько, сподіваючись на краще, волів залишатися у місті. Практично одразу після приходу окупантів до міста, Фіра була схоплена німцями та згвалтована. Недивлячись на усі намагання нещасної дівчини сховатися трагедія повторювалась практично щоночі. У пам'яті Наталії Бабенко назавжди залишився крик старого Якова Гутнера, який, плачучи просив вибачення у своєї доньки.

Ця трагічна ситуація відбилася й на поведінці Бабенків. Мати заборонила старшій доньці Аллі виходити на вулицю, посилаючи всюди меншу Наталку.

Інший образ перших місяців окупації – пов'язки із синьою шестикутною зіркою, яку, під загрозою смерті, зобов'язані були носити євреї. Вони ж ставали головним об'єктом для знущань як з боку німецької фельджандармерії, так і місцевої поліції. Окрім постійного побиття, приниження, євреям було заборонено купувати їжу, ходити тротуарами та ін. Єврейські сусіди неодноразово зверталися до Наталії, аби та купила їм що-небудь поїсти на місцевому базарі, або у крамниці.

У грудні 1941 р. поліцейські прийшли до квартири Бабенків та зажадали, аби протягом одного дня вони залишили своє житло та переселилися в район вулиць Кузнечної та Лісової, що розташовувались поблизу річки Самари. Саме там було заплановано створення

своєрідного гетто для новомосковських євреїв. Зараз важко уявити обставини, за яких люди залишали практично усе, що мали, та у люті морози, які сягали – 40°, були змушені перебиратися у закинуті будівлі, що, за висловом, Наталії Василівни, не мали «ані вікон, ані дверей».

Чому неєврейська родина потрапила до гетто? Найімовірнішою причиною цього стало партизанське минуле Василя Бабенка. Разом із родиною Наталії примусово переселили її тітку (старшу сестру батька), яка також у роки Громадянської війни була активною діячкою більшовицького підпілля.

Сама ж Наталія стала чи не єдиним джерелом постачання їжі для єврейських мешканців гетто. Купуючи продукти, вона залишала їх в обумовленому місці, аби жодна людина не побачила, що вона передає щось євреям. Саме тут наприкінці 1941 р. вона востаннє побачила Фіру Гутнер, яка попросила дівчинку про їжу, а потім десь зникла. Як Наталія дізналася пізніше, незабаром після цієї зустрічі Фіру розстріляли.

Березневого ранку 1942 р., Наталія, як завжди перша в родині, прокинулася і дивилася у вікно на річку. Тієї весни річка розлилася так, що вода доходила до самих будинків. Надворі відбувалося щось дивне. Поліція збирала євреїв та садовила їх у човни, після чого човни кудись відпливали. Раптом вона побачила, що від одного човна відокремилася дитяча фігура та рушила у напрямі хати, в якій мешкали Бабенки. Незабаром вона побачила хлопця, що стояв у воді та махав до неї рукою, проте не наважувався вийти на берег. Наталка побігла будити батька. Той, після недовгих вагань, сів у маленький рибальський човен та підібрав хлопця. Ним виявився 14-річний Леонід Гольверк. Його мати, батько та дідусь, як і майже 400 інших євреїв Новомосковська були розстріляні того ж дня – 2 березня 1942 р.

Наталія та її родичі не були безпосередніми свідками масового вбивства. Проте допитлива дівчинка чула постріли, а трохи згодом бачила, як вулицями Новомосковська рухалися вози, наповнені речами розстріляних людей.

Поблизу із Бабенками на вулиці Лісовій мешкала Дуся Морозовська. Її чоловік, єврей, перебував у Червоній армії. Вона ж з дітьми опинилася в окупації. Саме до неї Бабенки, до будинку яких з метою обшуку неодноразово навідувалась поліція, перевели врятованого хлопця. У Морозовської Льоню перевдягли у сухе, розтерли та нагодували. Після недовгих суперечок було вирішено сховати хлопця у хліві за високою дровитнею. Сам хлопець поривався йти до близької

знайомої родини Гольверків, німкені за національністю. Ця ідея викликала шалений протест з боку батька та тьоті Наталки, адже вони побоювались, що німкенья одразу видасть хлопця, а згодом й родину Бабенків. Тоді хлопець згадав про дядька Яшу – чоловіка, що до війни працював з його батьком. Було вирішено, що наступного ранку Бабенки перевезуть Самарою Льоню якнайближче до місця проживання дяді Яші, а там хлопець самостійно дістанеться до оселі свого знайомого.

Льоня, за словами Наталії, не був схожим на єврея, чудово говорив українською. Мама і тітка дівчинки навчили хлопця жодним чином не згадувати його справжнє прізвище та вигадали для нього легенду на випадок зустрічі з поліцією чи німцями: буцім-то він разом із батьками їхав в евакуацію, ешелон було розбомблено, а він сам загубився і тепер шукає знайомих.

Наступного дня Бабенки склали для Льоні трохи харчів на дорогу, а Наталка на човні перевезла його в обумовлене місце. Цього березневого ранку Наталка востаннє побачила хлопчика. Наступна їхня зустріч відбудеться за 50 з лишком років.

Як пізніше розповів сам Леонід Гольверк, він дістався до дяді Яші, проте виявив, що у нього на подвір'ї були розквартировані німці. Невдячачись на це, його знайомий нагодував хлопця та надав йому можливість переночувати, утім, попросив, щоб наступного ранку він шукав собі притулку деінде. Тож, Леонід був змушений знову збиратися у дорогу. Наступного дня він дістався Губинихи – села (нині селище) на відстані 25 км від Новомосковська. Там він представився місцевому старості Михайлом Яровим – хлопцем з розбомбленого ешелону та отримав дозвіл переночувати у селі. Так розпочалася своєрідна мандрівка Леоніда на схід. На щастя, вона виявилась щасливою. В районі Харкова йому вдалося перетнути лінію фронту, приєднатися до однієї з авіаційних частин Червоної армії, «сином полка» якої він і став. У подальшому Леонід Гольверк – єдиний з родини Гольверків, пов'язе з авіацією усе своє життя.

Його ж рятівники наступного дня після того, як хлопець пішов відчути наслідки свого вчинку. До їхньої оселі прийшли поліцейські та забрали тітку Наталії. Подумки сім'я попрощалася з нею та стала готуватися до найгіршого. Утім, у долю втрутився щасливий випадок. Заступником керівника новомосковської поліції виявилась людина, що добре знала батька Наталії. Побачивши його родичку у камері він добився її звільнення, сказавши, що «погані люди написали на неї наклеп».

У подальшому на долю Бабенків випала не одна трагедія: втрата оселі під час відступу окупантів, які застосовуючи тактику «випаленої землі», практично вщент знищили Новомосковськ; мобілізація батька й брата до Червоної армії та їхня загибель невдовзі; післявоєнний голод та побутова невлаштованість.

У подальшому Наталія створила сім'ю, народила дітей, а в середині 1990-х зустрілася з врятованим нею та її родиною Леонідом Гольверком.

У Новомосковську на честь Праведниці Наталії Левченко названа вулиця (колишня вул. Шмідта).

Званням Праведник народів світу відзначена:

16 січня 1996 р. (Справа М.31.2/6100).

Єгор Врадій

Мекеліт Зінаїда та Мекеліт (Цвірко) Любов

(1900–1990; 1923–2006)

м. Кривий Ріг

Зінаїда Дмитрівна Мекеліт

Зінаїда Мекеліт (уроджена Кавецька) народилася у 1900 р. у м. Кам'янці-Подільському – губернському центрі Подільської губернії Російської імперії (нині Хмельницька область). Вона була найстаршою з трьох доньок священника Дмитра Кавецького. Зінаїда (як і молодша на два роки сестра Олена) закінчила курс навчання у Приватній гімназії Стефаніди Славутинської у Кам'янці-Подільському. Заснований у 1901 р. як Приватне жіноче училище, у 1905 р. заклад отримав статус повної гімназії. Випускниці її останнього 8-го педагогічного класу здобували право подальшого викладання як вчительки середніх шкіл. Цікаво, що російську

мову у гімназії викладала легендарна для міста постать, засновниця закладу Стефаніда Славутинська. Можливо, саме вона вплинула на подальший професійний вибір Зінаїди, яка також стала вчителькою російської мови і літератури.

Батько Зінаїди Дмитро Кавецький від 1925 р. був настоятелем Олександро-Невського Храму Кам'янця-Подільського. У 1935 р. його змусили «добровільно» зректися священницького сану та, як «нетрудовий елемент» з десятками тисяч інших мешканців прикордонної зони депортували вглиб СРСР. За рік після цих подій місцева влада вдалася до руйнування й самого храму.

Можна припустити, що на «добровільність» зречення вплинула й трагедія його найстаршої доньки – Зінаїди: роком раніше – у 1934-му вперше було заарештовано її чоловіка – Василя Касіяновича Мекеліта.

З майбутнім нареченим Зінаїда Кавецька познайомилась у м. Немирові. Василь Мекеліт народився у 1893 р. у с. Бутини на Львівщині (нині Сокальський район Львівської області). У роки Визвольних змагань він був офіцером Української Галицької Армії. Після поразки ЗУНР він, на відміну від багатьох військових побратимів, вирішив залишитися на теренах УСРР та прийняв радянське громадянство.

З тих поодиноких відомостей, які ми знаємо завдяки історику Л. Дояру, випливає, що на початку 1930-х молоде подружжя Мекеліт переїхало до Кривого Рогу, де Зінаїда знайшла місце вчительки російської мови в одній із середніх шкіл міста, а Василь, який володів німецькою мовою отримав посаду викладача кафедри іноземних мов Криворізького гірничорудного інституту (КРГІ). У 1933 р. В. Мекеліт поєднує роботу у КРГІ із викладанням у місцевій партійній школі. Наступного року його було звільнено як з Інституту, так із партійної школи. З великими труднощами йому вдається знайти місце вчителя у школі № 25 (нині Центрально-міський ліцей м. Кривого Рогу), де вже кілька років працювала і його дружина.

На жаль, біографія В. Мекеліт, зокрема факт офіцерства в УГА, залишала мінімальні шанси уникнути лещат сталінського терору. У 1937 р. його було заарештовано за обвинуваченням у контрреволюційній діяльності та організації міфичного «Повстанського центру», і, як наслідок, розстріляно навесні 1938 р. Його дружина, не маючи жодних відомостей про долю чоловіка, продовжувала чекати на нього протягом усього свого життя.

Подібна трагічна доля спіткала й молодшу сестру Зінаїди Мекеліт – Олену Круглецьку (у заміжжі). Її чоловіка було заарештовано і розстріляно у 1938 р., а Олену разом із трьома дітьми примусово вислано з рідного Кам'янця-Подільського до Кривого Рогу. Протягом останніх передвоєнних років, а також у часі окупації Олена Круглецька працювала медсестрою у місцевому шпиталі.

Родинна трагедія не лише не зламала Зінаїду Мекеліт, а, судячи з подальшого перебігу подій, навпаки загострила її співчуття та милосердя по відношенню до людей, що зазнали лиха.

Кривий Ріг було окуповано майже через два місяці після початку німецько-радянської війни – 14–15 серпня 1941 р. 14 жовтня того ж року на території двох шахт (№ 5 та «Південна») нацисти убили близько 7000 євреїв – мешканців міста. Саме у цей час у домівку Зінаїди Мекеліт на Гданцевці, де вона мешкала з донькою Любов'ю (у заміжжі Цвірко) постукав поранений червоноармієць, в якому Зінаїда впізнала свого довоєнного колегу, директора однієї зі шкіл Кривого Рогу

єврея Бориса Муравського. Зінаїда та її донька без роздумів пустили радянського офіцера у будинок та надали йому допомогу.

Борис Муравський не був єдиним євреєм, який знайшов притулок у родини Мекеліт. Приблизно тоді, коли німецькі підрозділи вступали до міста, в середині серпня 1941 р. Зінаїда зустріла колишнього учня Веніаміна Гдоловича, який попросив її про тимчасовий притулок. Як і сотні тисяч інших радянських військовослужбовців він потрапив у оточення, з якого, на щастя, йому дивом вдалося врятуватися. У Кривому Розі у нього не залишилось рідних, адже вони встигли евакуюватися, тож, колишня вчителька виявилась єдиною людиною, готовою прийти йому на допомогу. Першим місцем укриття для Веніаміна Гдоловича була гардеробна шафа. Згодом, коли у будинку перебував ще й Борис Муравський, на випадок раптової облави у невеличкому садку коло будинку було викопано яму, яку маскували целолю та дошкою.

Цікаво, що у подальшому Зінаїда прийняла у своєму будинку ще кількох людей єврейського походження, які переховувались від нацистських переслідувань. Це і сестри Січкара, і Борис Рейніш та його доньки – Ірина і Надія. Важливо відмітити, що сусіди вчительки напевно знали, що у її будинку перебувають незнайомі люди – ймовірно євреї. Утім, жоден з них не піддався страху чи спокусі наживи та не видав рятівницю і людей, яким вона надала притулок.

Сама ж Зінаїда виявилась жінкою, яка намагалася зробити усе можливе для порятунку людей, що їй довірилися. Так, коли Борис Муравський вирішив залишити Кривий Ріг та вирушити убік лінії фронту, Зінаїда без вагань віддала йому документи репресованого чоловіка-українця. Для того, аби прогодувати своїх підопічних Зінаїда та її донька продавали особисті речі.

22 лютого 1944 р. Кривий Ріг було звільнено від нацистів. Усі євреї, що переховувались у домівці родини Мекеліт, завдяки своїм рятівницям змогли вижити у нелюдських умовах нацистської окупації. Борис Муравський та Веніамін Гдолович продовжили свою боротьбу із нацизмом у лавах Червоної армії, з боями дійшли до Німеччини були нагороджені орденами і медалями.

Після завершення Другої світової війни Зінаїда разом із донькою виїхала до Жовкви Львівської області. У 1956 р., тобто майже через 20 років після арешту, родина отримала звістку про обставини смерті Василя Мекеліта, а також повідомлення про його реабілітацію.

Званням Праведник народів світу відзначені:
1 січня 1997 р. (Справа М.31.2/7696).

Огренич Ганна та діти Іван, Пелагея, Петро (1890–?; 1927–?; 1926–?; 1930–?) Криничанський район, смт. Кринички

Вдова Ганна Огренич, яка народилася в 1890 р., проживала у селі Кринички з дітьми Пелагеєю, Іваном і Петром. Після початку нацистської окупації, у серпні 1941 р., в селі з'явився поранений у ліву руку солдат, який втік з полону. Рана була запущеною і завдавала йому серйозного болю. Хтось із жителів села порадив йому звернутися до Ганни Огренич, яка розбиралася в народній медицині. Ганна та її діти виходили солдата. Після одужання він продовжував жити у Огреничів, допомагаючи їм у полі та вдома.

Хлопець чисто говорив українською, а в одязі, яку дала йому Ганна, виглядав як місцевий. Проте, невдовзі селом поширилися чутки, що у Огреничів живе постоялець – єврей. Джерелом цих чуток була одна жінка з Дніпропетровська, яка в Криничках міняла речі на продукти, що в місті були важкодоступними. Жінка впізнала у військово-полоненому свого колишнього сусіда, Юхима Глізера. У цій ситуації Юхим вирішив покинути село, попрощавшись з усіма, хто його знав.

Минуло два місяці, він повернувся до Огреничів, цього разу таємно, після невдалої спроби перейти лінію фронту. Ганна та її діти знову радо прийняли його, хоча знали про загрозу суворого покарання тим, хто насмілюється допомагати євреям. Вони ховали Юхима у своєму господарстві до вересня 1943 р. Навіть друзі і найближчі сусіди родини не були посвячені у цю таємницю. Але одного разу вночі, коли Юхим вийшов у двір у супроводі Івана, їх помітили озброєні люди, які знаходилися поруч. Виявилось, що районна поліція прибула в село з тим, щоб набрати молодь для відправки на примусові роботи у Німеччину. Юхима та Івана схопили і разом з іншими юнаками та дівчатами відправили на збірний пункт у Дніпропетровськ. Там Юхим та Іван загубили один одного. Вони обидва опинилися на території Німеччини і змогли вижити в робочих таборах. Після війни вони повернулися в Україну. Юхим оселився в Дніпропетровську і все своє життя підтримував теплі стосунки з Огреничами, до своєї смерті у 1998 р.

У Криничках на честь Праведників Огреничів названа вулиця (колишня вул. Гагаріна).

Званням Праведник народів світу відзначені:
23 березня 2004 р. (Справа М.31.2/10230).

Тиква Марія

(1914–2004)

Нікопольський район, с. Шолохове

Марія Григорівна Тиква народилась у селі Шолохове, на Дніпропетровщині. У середині 1930-х рр. зовсім юною дівчинкою вона відправилась на заробітки до Києва, де з часом влаштувалась нянею у сім'ю Дінкевич, в якій ріс маленький Леонід.

Коли розпочалась німецько-радянська війна, батько Леоніда, Йосип Дінкевич, був призваний до лав Червоної армії. Після окупації Києва і початку переслідування євреїв, мати Леоніда попросила няню забрати дитину до себе в село, де ніхто не знав про його національність.

Але навіть у далекому селі Шолохове життя Леоніда було наповнене небезпеками. У своїх спогадах він описує епізоди, що міцно засіли у дитячій пам'яті. Зокрема, ті, що пов'язані з візитами німців до села: ось вояк поцілів у курку, яка прогулювалась обійстям і, звертаючись до Льоні питає: «Ти юда? Більшовик?». А ось ще епізод: Марія і Леонід на допиті у поліції, їх розпитують про батьків, про життя у Києві, про дорогу додому. Врешті, поліцаї прийшли до висновку, що прізвище Дінкевич не єврейське, а польське.

У Шолоховому Марія та її вихованець проживали у будинку її батьків – Григорія Андрійовича Тикви і Оксани Самійлівни Шолудько, та перебували на утриманні до самого звільнення села. Іноді у будинку зупинялись німецьки солдати, яким загалом не було ніякої справи до походження шестирічного хлопчика. Льоня запам'ятав одного з них: він гладив його по голові і витирав сльози, згадуючи про свою родину.

У 1943 р. гітлерівці виселили родину Тиква з будинку, перетворивши його на продовольчий склад. Вже після звільнення, у лютому 1944 р., виявилось, що там була облаштована копильня для ковбас.

Незабаром після звільнення було отримано листа від тьоті Леоніда, яка турбувалась про племінника та повідомляла, що його мама жива – вона змогла евакуюватися на схід.

Після повернення з евакуації, мати забрала Леоніда до Києва. Згодом до них приєдналась і Марія Тиква. Вона проживала з Дінкевичами до повноліття Леоніда, а пізніше допомагала виховувати інших дітей з сім'ї Дінкевич.

У Шолоховому на честь Праведниці Марії Тикви названа вулиця (колишня вул. Нагорна).

Званням Праведник народів світу відзначена:

22 червня 2008 р. (Справа М.31.2/11369).

Єгор Врадій

Ходоровський Ян

(1918–2007)

м. Дніпропетровськ (нині Дніпро)

Ян Ходоровський народився 2 листопада 1918 р. у с. Костеїв Жовківського повіту Львівського воєводства Другої Речі Посполитої¹ (нині Жовківський район Львівської області) у сім'ї дрібно-го землевласника.

Його батько, Павло Ходоровський, у 1914 р. був мобілізований до австрійського війська, перебував у Моравії, а пізніше брав участь у так званій Карпатській кампанії на Східному фронті. Разом зі своїм другом та сусідом, євреєм Якубом Сехером, потрапив до російського полону. Друзів-галичан доля закинула аж у Середню Азію, звідки вони змогли повернутися лише після падіння Російської імперії у 1917 р. Протягом усього життя Павло та Якуб підтримували дружні відносини. У 1942 р. Сехерів – єдину єврейську родину Костеїва нацисти вивезли до містечка Куликів, звідки, найімовірніше, до табору смерті Белжець.

Коли Яну виповнилося 10 років, він вступив до Гімназії імені Стефана Жолкевського у поблиській до Костеїва Жовкві (між населеними пунктами 18,5 км). Провінційний навчальний заклад був одним із найкращих на теренах воєводства, в якому спільно навчалися поляки, українці та євреї, хлопці та дівчата. Прикметно, що одним із вчителів гімназії був видатний український історик Іван Крип'якевич (1886–1967), який окрім викладання історії опікувався діяльністю

Ян Ходоровський – випускник
IX Гімназії імені Яна Кохановського.
1937 р.

¹ Формально Друга Річ Посполита була відновлена 11 листопада 1918 р.

гімназійного історичного гуртка. В одній гімназії з Ходоровським навчався й Гедале Лаутерпахт – родич видатного правника Герша Лаутерпахта (1897–1960), уродженця Жовкви, випускника Львівського університету імені Яна-Казимира, професора Кембриджського університету, судді Міжнародного суду в Гаазі, одного з авторів концепції прав людини як основи міжнародного права, автора терміну «злочини проти людяності», експерта під час Нюрнберзького трибуналу.

У 1934 р. Ян продовжив навчання у ІХ Львівській чоловічій гімназії імені Яна Кохановського. У цьому закладі панувала кардинально відмінна від Жовкви атмосфера. Як серед учнів, так і серед викладацького складу значно виразнішим був поділ за національним критерієм: «релігійно-національна сегрегація», – як означав цю ситуацію сам Ян Ходоровський. Він належав до достатньо чисельної групи «приїжджих» – учнів, які походили з близьких до Львова сіл та містечок і щодня приїжджали на навчання. За словами самого Ходоровського, він був рівновіддаленим від усіх національних груп: їздив на уроки з українцями, відвідував кінопрем'єри з поляками, грав у футбол з євреями. До речі, гра була надзвичайно популярною серед учнів гімназії. Цікаво, що у ній навчався – Казимир Гурський (1921–2006) – майбутня зірка польського футболу, який розпочав свою професійну кар'єру у клубі «RKS Łwów» («Робітничий спортивний клуб Львів»), будучи ще учнем.

Політичне життя у тогочасному Львові також відбивалося й на взаємовідносинах між учнями, попри те, що шкільна адміністрація усіляко намагалася утримати гімназійне життя поза політикою та навіть вдавалася до відрахування учнів, у випадку виявлення їхньої участі у діяльності політичних партій.

У 1937 р. успішно склавши іспити та отримавши атестат про середню освіту, Ян Ходоровський, витримавши суттєву конкуренцію (550 бажаючих на 120 місць), вступив до Львівської політехніки та став студентом механічного факультету. Львівська політехніка – одна з найстаріших технічних шкіл Центрально-Східної Європи у 1930-ті рр. – провідний технічний університет Польщі. Проте саме йому належить сумнозвісна першість у започаткуванні дискримінаційних практик стосовно окремих груп студентів – передусім єврейського походження. У часі навчання Яна Ходоровського вже діяли законодавчі обмеження на вступ до вищих навчальних закладів єврейської молоді, так зване «Numerus Clausus». Це зокрема виявилось у тому, що на курсі Ходоровського зі 120 студентів євреїв було лише 7

(при тому, що у Львові станом на 1931 р. євреї склали близько 32 % від загальної кількості мешканців). У 1935 р. інженерний та механічний факультети Політехніки стали першими у Польщі, які ухвалили рішення про правило так званого «лавкового гетто» – заборони студентам-євреям довільно обирати місця в навчальних аудиторіях. За дотриманням цієї дискримінаційної норми наглядали студенти-активісти польських націоналістичних об'єднань – «Всепольської молоді» та «Національно-радикального табору», що вдавалися до цькування та побиття як євреїв, які відмовлялися сидіти на відокремлених місцях, так і поляків й українців, котрі виступали проти «лавкового гетто» та демонстрували солідарність із своїми єврейськими колегами по навчанню. Викладачі, які чинили опір практиці «лавкового гетто» піддавалися моральному тиску та навіть бойкоту з боку націоналістичної молоді. Наскільки антисемітська риторика та ідеологія були популярними серед студентства можна судити зі слів самого Ходоровського, який згадував про майже 50 студентів (зі 120), які вступили до лав «Всепольської молоді» ще на першому році навчання.

Натомість Ян Ходоровський долучився до осередку «Союзу демократичної молоді» – молодіжної організації лівої спрямованості. «Демократична молодь» була однією з політичних сил, яка агітувала за скасування будь-яких обмежень, що ґрунтувалися на національній чи релігійній основі. Сам Ян Ходоровський згадував про часті бійки з членами націоналістичної «Всепольської молоді», приводом для яких ставало цькування та погрози студентам-євреям. Загалом роки напередодні Другої світової війни були позначені постійним зростанням національної та релігійної нетерпимості. Значна частина студентства із захопленням сприймала події у Німеччині та в окупованих нею Австрії і Чехо-Словаччині, прихильно ставились до антиєврейської політики нацистів, почасти виражаючи відверто расистські погляди.

Після початку Другої світової війни та окупації Львова СРСР Ян Ходоровський продовжує навчатися у Львівській політехніці. У жовтні 1939 р. Ян Ходоровський, разом із кількома друзями, здійснили мандрівку вглиб Радянського Союзу, аби на власні очі побачити країну та суспільство, що для багатьох прихильників лівих ідей виступали своєрідним образом ідеального державного ладу. На відміну від інших, родині Ходоровських пощастило уникнути масових радянських депортацій польського населення 1939–1940 рр., проте, судячи з усього, безпосередній досвід життя за радянської влади позбавив юнака романтичних ілюзій.

Ян Ходоровський. 1942 р.

Після вибуху німецько-радянської війни у червні 1941 р. Ян Ходоровський залишає Львів та прямує до рідного Костеїва. Він не був свідком трагедії антиєврейських погромів кінця червня – початку липня, що розгорнулися у Львові та стали прологом Голокосту у головному місті Галичини.

Практично одразу після повернення до рідного села Ходоровського було заарештовано місцевою українською міліцією. Найімовірніше, приводом для цього послужувало реноме «лівого активіста». Можливо, його арешт відбувся у межах кампанії, спрямованої проти польської інтелігенції, до якої у сільській місцевості цілком могли зарахувати й студента Політехніки. Так чи

інакше, юнаку вдалося втекти з-під варти. Розуміючи неможливість переховування у рідному селі, де його всі знали, Ян Ходоровський подається до Львова, де оселяється у своїх друзів, а пізніше у своєї нареченої – Софії Подоляк, з якою був знайомий ще з довоєнних часів.

У грудні 1941 р. Ян Ходоровський влаштувався на роботу у німецьку будівельну фірму «Gebruder Zeitner», керівництво якої планувало розширення та створення низки філій на окупованих східних територіях. Німецькі підприємці потребували кваліфікованих технічних працівників, а Ян Ходоровський, який з гімназійних часів чудово володів німецькою мовою та мав незакінчену вищу технічну освіту – прагнув виїхати зі Львова. Причиною цього стали неодноразові погрози видати його нацистській владі як «лівого політичного активіста» колишніх опонентів з націоналістичного табору під час випадкових зустрічей на вулицях окупованого Львова.

На новому місці роботи на Яна Ходоровського покладался обов'язок набору персоналу для майбутнього представництва у Дніпропетровську, що входив до складу райхскомісаріату «Україна». На початку 1942 р. до Ходоровського звернувся поляк Ян Осташевський,

який, посилаючись на спільних знайомих, почав розпитувати про можливість працевлаштування євреїв з місцевого гетто у «Gebruder Zeitner» для їхнього подальшого виїзду за межі Львова. Ходоровський погодився допомогти, втім потрібно було вирішити два важливих питання: по-перше, оформити на кожну людину фальшиві документи, що засвідчували «арійське» (польське або українське) походження власника; по-друге, пройти обов'язкову медичну комісію у кримінальній поліції. Останнє видавалося найнебезпечнішим та нездоланним, адже саме під час медичного огляду нацисти могли виявити єврейську приналежність чоловіків, зважаючи на те, що у дитинстві більшість з них проходили ритуал обрізання².

На щастя, на допомогу прийшов Казимир Баня, один з довоєнних знайомих Яна, який, як пізніше виявилось, був агентом польського підпілля у львівській кримінальній поліції. Він допоміг оформити усі документи та отримати необхідні довідки про проходження медичної комісії.

Наприкінці червня – на початку липня 1942 р. група будівельних спеціалістів фірми «Gebruder Zeitner» на чолі з Яном Ходоровським вирушили на Схід до місця безпосередньої роботи у Дніпропетровську. З 42-х осіб 26 були євреями.

У Дніпропетровську групу розмістили у будівлях Транспортного інституту (нині Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна). До її завдань входило виконання замовлень окупаційної влади щодо будівництва та ремонту різноманітних цивільних та військових об'єктів на території міста. Сам Ян Ходоровський займався веденням кошторисної документації, організацією будівництва, виконанням посередницьких функцій між працівниками та німецькою адміністрацією. Для більшості місцевих будівельників зі Львова були поляками, адже розмовляли вони польською або українською мовами. Для працівників Ходоровського Дніпропетровськ та терени райхскомісаріату «Україна», як не парадоксально, виявились своєрідною оазою, адже у малознайомому місті небезпека бути впізнаними та виданими довоєнними знайомими була значно нижчою, аніж у рідному Львові.

У зв'язку із наближенням фронту та загрозою зайняття міста Червоною армією, навесні 1943 р. власники фірми вирішують

² Бріт міла (з іврити «Союз обрізання») – обряд обрізання, що в юдаїзмі символізує включення чоловіка до єврейської релігійної громади та його союз із Всевишнім. Традиційно відбувається на 8-й день після народження хлопчика.

ліквідувати дніпропетровське представництво та евакуювати персонал до Львова. Втім, для Яна Ходоровського та його підлеглих було очевидним, що повернення загрожує фатальними наслідками. Більшість працівників-євреїв вирішили залишитись у Дніпропетровську. Завдяки знайомству Ходоровського з українцем, який видавав себе за фольксдойче, вдалося створити невеличке приватне підприємство для виконання будівельних робіт. Незабаром новопостала фірма отримала замовлення на ремонт військових казарм та аеродрому у прифронтовій Макіївці, куди група й вирушила влітку 1943 р.

За кілька тижнів після приїзду туди Яна Ходоровського було заарештовано німецькою контррозвідкою за підозрою у шпигунстві. Протягом усього перебування у Дніпропетровську та, особливо, у Макіївці він передавав інформацію польським підпільним групам. Ходоровського спочатку було вивезено до в'язниці у Дніпропетровську, а пізніше — у Миколаєві. Недивлячись на всю небезпеку, яка загрозувала молодій людині під час слідства, він жодним словом не обмовився про єврейське походження своїх працівників. Останні, після арешту свого керівника, так і залишилися у Макіївці та дочекалися приходу Червоної армії на початку вересня 1943 р. Усі 26 осіб, які залишили Львів влітку 1942 р., змогли пережити німецьку окупацію та дожити до завершення Другої світової війни.

Їхній рятівник перебував в ув'язненні до березня 1944 р., коли під час відступу нацистів та загального безладу, йому вдалося втекти з німецької в'язниці та врятуватися.

У 1945 р. Ян Ходоровський повернувся до Львова та разом із родиною своєї нареченої був переселений зі Львова на територію Польщі. Цікаво, що родина Софії Подоляк також долучилася до порятунку євреїв Львова. Зокрема, у своєму будинку вона та її батьки — Марія і Михайло Подоляк надали притулок трьом єврейським мешканцям. Тільки завдяки цьому їм вдалося врятуватися від вивезення до табору смерті або розстрілу у самому Львові.

Після завершення Другої світової війни Ян Ходоровський повернувся до своєї мрії стати інженером. У 1946 р. він завершив навчання у Силезькій політехніці. Цікаво, що значну частину викладацького складу цього навчального закладу становили поляки — колишні співробітники Львівської політехніки, примусово переселені до Польщі у 1945–1946 рр. У 1964 р. Ян Ходоровський отримав вчене звання професора. Протягом різних періодів він очолював та був керівником підрозділів провідних наукових та технічних інституцій Польщі,

Ян та Софія Ходоровські під час нагородження званням Праведник народів світу. 1993 р.

зокрема Інституту точної механіки, Інституту авіації. Останнім місцем його роботи була Варшавська політехніка.

Помер Ян Ходоровський 25 липня 2007 р. Він та його дружина Софія Ходоровська (померла у 2011 р.) були поховані на почесному Військовому цвинтарі на Повонзках у Варшаві.

У Дніпрі на честь Яна Ходоровського названо вулицю (колишня вул. Дарвіна).

Званням Праведник народів світу відзначений:
14 квітня 1993 р. (Справа М.31.2/5690).

Шаповалова Софія

м. Кам'янське

Софія Шаповалова мешкала у м. Дніпродзержинськ (нині Кам'янське), мала двох дочок Марію та Валентину. Старша, Марія Подолян (1914 р.н.) працювала на молочній фабриці, проживала разом із чоловіком Степаном та молодшою сестрою Валею у Кіровограді (нині Кропивницький). У Валі була подруга, єврейка Марія Тишківська, родина якої проживала у тому ж будинку. Наприкінці липня 1941 р. Марія Подолян відправила Валю до родичів у село, а 4 серпня гітлерівські війська окупували місто.

30 вересня всім євреям Кіровограду було наказано з'явитися на збірний пункт. Тієї ж ночі в будинок до Марії Подолян прийшов невідомий їй поліцай і сказав, що в поліцейському відділку опинилась її сестра, і що Марія повинна її звідти забрати. Марія взяла документи Валі і пішла в поліцію, однак замість Валі вона побачила там Марію Тишківську.

Коли євреїв відправляли до розстрільних ровів, Марія заявила, що вона – українка і що попала сюди помилково. В поліції вона розповіла, що її сестру звать Марія Подолян та вказала адресу. Марія одразу ж зрозуміла думку Тишківської і, не вагаючись ані секунди, підтвердила, що дівчина доводиться їй сестрою, віддала документи і забрала її до себе додому.

Тишківська провела кілька днів у Марії, а потім, побоюючись, що сусіди можуть їх видати, Подолян вирішила знайти для дівчини більш надійне укриття. Сховавши Марію Тишківську у возі під копицею сіна, Подолян відвезла її до своєї матері Софії.

Софія Шаповалова була знайома з родиною Тишківської, і розповіла дівчині про їхню долю та майже всіх євреїв Кіровограду приголомшила її. Сусіди Шаповалової знали, що у неї дві доньки, і вона представляла Тишківську своєю донькою Валею. Але дівчина відрізнялась яскравою єврейською зовнішністю, і один з сусідів доніс на неї в поліцію.

Марію Тишківську та її «матір» привели на допит, протягом якого вони наполягали на тому, що вони – мати й донька, і що в її жилах тече чиста українська кров. Скоро їх відпустили, і Марія Тишківська пробула у Софії Шаповалової до самого визволення.

Із всієї родини Марії Тишківської лише їй одній вдалося пережити війну. Протягом багатьох років Тишківська підтримувала дружні

стосунки із Софією Шаповаловою та Марією Подолян, називаючи їх мамою та сестрою.

У Кам'янському на честь Праведниці Софії Шаповалової названа площа (колишня пл. Призаводська).

Званням Праведник народів світу відзначена:

14 травня 1996 р. (Справа М.31.2/7138).

Бабкіна Мотрьона
(1900–1982)
Дніпропетровська область, с. П'ятихатки
(нині Дніпро)

**Мотрьона Бабкіна (сидить у центрі)
та врятований нею Леонід Липман (стоїть ліворуч)**

Вдова Мотрьона Бабкіна жила у маленькому рибальському селі П'ятихатки, неподалік від Дніпропетровська, на східному березі Дніпра (зараз у межах Самарського району м. Дніпро). На час нападу Німеччини на Радянський Союз Мотрьоні було трохи більше 40 років, і вона жила разом зі своєю 17-річною дочкою Вірою і 14-річним сином Миколою. Її старший син Іван був призваний до лав Червоної армії, і пізніше загинув у бою.

В останній тиждень серпня 1941 р., невдовзі після початку нацистської окупації регіону, мешканка Дніпропетровська Ліза Липман і двоє її синів: шестирічний Леонід та чотирирічний Володимир постукали у двері будинку Мотрьони і попросилися переночувати.

Ліза розповіла, що після того, як її чоловіка призвали до армії, вона з синами намагалася евакуюватися на схід, але їх потяг потрапив під бомбардування, і пасажирки були змушені повернутися додому. Коли Ліза з синами дісталася до свого будинку, побачила, що сусіди розграбували їхню квартиру, і зрозуміла, що тепер перебування для них тут становить загрозу. Вона вирішила йти на південь і спробувати знайти місце, де жителі не знають їх і не зможуть розпізнати в них євреїв. Липмани виглядали втомленими, а з речей вони мали лише те, у що були одягнені. Мотрьона залишила родину у себе.

Троє втікачів провели весь період окупації в родині Бабкіних, члени якої приховували їх присутність від усіх жителів села. Будинок Мотрьони стояв на березі річки, уздовж якої тяглися густі зарості чагарнику. Свого часу покійний чоловік Мотрьони побудував там невелику хатину, в якій жив під час риболовлі. Там-то і ховалися Липмани, проводячи в укритті весь день, і приходили у будинок лише вночі.

Коли в селі проходили обшуки й облави, Липмани ховалися в сараї, де була облаштована яма, вкрита солом'яно. У 1942 р. доньку Мотрьони Віру відправили на примусові роботи до Німеччини, звідки вона повернулася лише після закінчення війни. Мотрьона ж продовжувала піклуватися про своїх підопічних і, завдяки її самовідданості, їх життя було врятовано.

Після звільнення регіону в жовтні 1943 р. Липмани повернулися додому в Дніпропетровськ. Через півтора року маленький Володимир потонув під час купання в річці. Ліза підтримувала зв'язок з Мотрьоною аж до смерті останньої. У 1990 р. Леонід Липман емігрував до США.

Званням Праведник народів світу відзначена:
23 грудня 2004 р. (Справа М.31.2/10456).

Бовкун Георгій

(1922–1996)

м. Дніпропетровськ (нині Дніпро)

Георгій Васильович Бовкун (праворуч) та Ісай Якович Подольський

Георгій Бовкун та Ісай Подольський проживали у Дніпропетровську і дружили ще зі шкільних років. З початком німецько-радянської війни обидва записалися до лав Червоної армії. Під час одного з боїв, підрозділ Бовкуна був оточений, і він потрапив у полон. У серпні 1941 р. Георгію вдалося втекти і повернутися до рідного міста. Там він знайшов роботу на залізничній станції, а пізніше вступив до підпільної організації.

У жовтні 1941 р. Георгій Бовкун виявив, що його друг Ісай Подольський також у місті. До цього часу німці знищили близько половини місцевих євреїв і тепер активно займалися пошуками тих, кому вдалося сховатися.

Бовкун знайшов Подольського і відвів його до своїх бабусі і дідуся, у яких жив і сам. Ісай розповів Георгію, що, коли він втік з полону, то повернувся до Дніпропетровська дізнатися про батьків. Він

звернувся до кількох із своїх старих друзів, але жоден з них не погодився дати притулок йому більше, ніж на день чи два.

Бовкун ховав Подольського протягом шести місяців, ділився з другом своїм мізерним запасом їжі. Він також дістав для Подольського фальшиві документи. З цього часу і на все життя Ісай став Анатолієм Тросницьким.

У березні 1942 р. Георгій Бовкун вивів Ісаю Подольського на вулицю подихати свіжим повітрям, їх помітив сусід, антисеміт. І хоча їм вдалося переконати сусіда, що вони – двоюрідні брати, Подольський вирішив піти.

Озброєний фальшивими документами, юнак вирушив на схід, маючи намір перетнути лінію фронту. По дорозі він заразився тифом і опинився у лікарні в Гуляйполі, Запорізької області. Медсестра Санда Костенко доглядала за Ісаєм і виявила, що він єврей. Незважаючи на це, вона виходила його, і коли Подольського відправили з іншими пацієнтами в табір для військовополонених, вона дала йому свою адресу в Гуляйполі, пообіцявши захвати його, якщо він коли-небудь буде потребувати притулку.

У травні 1942 р. Подольському вдалося втекти з табору, і він прийшов до будинку Санди Костенко, де знайшов її хворою на тиф.

Олена, 16-річна донька Санди, доглядала за матір'ю і за хворою бабусею, однак, залишила Подольського у будинку. Одужавши, Санда Костенко допомогла Ісаю знайти роботу на фабриці.

Однак влітку 1943 р. Ісаю заарештували за підозрою у підпільній діяльності. Йому вдалося втекти, він повернувся до Костенко і ховався в її будинку до тих пір, поки не покинув Гуляйполе. Як тільки йому вдалося перетнути лінію фронту, він вступив до лав Червоної армії і воював в її частинах до 1944 р.

Званням Праведник народів світу Георгій Бовкун відзначений:

5 серпня 1996 р. (Справа М.31.2/7248).

Божко (Дікалова) Дар'я та Дікалова Віра (1918–2005; ?–1978) м. Кривий Ріг

Сестри Віра Дікалова та Дар'я Божко (у дівочтві Дікалова) проживали у селищі Довгинцеве, розташованому на околиці Кривого Рогу. Під час Голокосту вони врятували своїх знайомих Віру Мар'яновську та її 14-річну доньку Зіну.

Коли у червні 1941 р. розпочалася німецько-радянська війна, Захар і Віра Мар'яновські, жителі Кривого Рогу, спробували евакуюватися з дітьми на схід. В околицях міста Запоріжжя їм довелося повернути назад. 14 жовтня 1941 р. колону євреїв, яку супроводжували нацисти і українська поліція, в якій знаходилися і члени сім'ї Мар'яновських, погнали у напрямку до вугільних шахт. Люди відчували, що їх ведуть на смерть, але шансу втекти практично не було, адже колона добре охоронялася.

У натовпі людей, що стояли уздовж дороги, якою гнали приречених, були сестри, Віра і Дар'я. Вони впізнали Мар'яновських і протягом кількох секунд, коли найближчий до них охоронець відвернувся, сестри схопили за руки Віру і Зіну, витягли з колони і допомогли загубитися у натовпі. Протягом наступних чотирьох місяців Мар'яновські ховалися у темному вологому погребі будинку своїх рятівниць. Дар'я і Віра годували їх, намагалися втішити згорьованих гостей, що оплакували своїх рідних.

На початку 1942 р. рятівницям стало відомо, що свекор Віри Лейб Мар'яновський живий і перебуває у колгоспі «Новий шлях» Криворізького району. Коли Віра і Зіна дізналися про це, вони попросилися з рятівницями і вирушили до нього. Виявилось, що не тільки Лейб Мар'яновський, а й інші євреї – жителі цього колгоспу, продовжують проживати у своїх будинках і користуватися відносною свободою.

Але вже через два тижні, 23 лютого 1942 р., серед єврейського населення колгоспу була проведена селекція, і всі старі й діти були розстріляні. Віра і Зіна Мар'яновські потрапили в групу працездатних, і їх відправили на будівництво дороги Дніпропетровськ–Софіївка. Через деякий час їм вдалося втекти. З великими труднощами Віра і Зіна дісталися до села Гурівка, розташованого на півдорозі між Кривим Рогом і Кіровоградом (нині Кропивницький), де проживали їхні

добрі знайомі, Гаврило і Килина Приходьки з сином Володимиром 15-ти років.

Приходьки сховали біженок на горищі, а пізніше, використовуючи свої зв'язки, Гаврило дістав для Віри документи на українське ім'я, а також допоміг їм знайти житло і роботу у сусідньому колгоспі. Сім'я Приходьків кілька разів відвідувала їх на новому місці, а Гаврило на людях називав Віру «сестрою», аби в односельців не виникло підозр. У цьому колгоспі Мар'яновські прожили до кінця нацистської окупації, а після війни знайшовся старший син Віри, Євген, який демобілізувався з армії.

У 1990-х рр. Зінаїда Мар'яновська (у заміжжі Межеревська) іммігрувала до Ізраїлю.

Званням Праведник народів світу відзначені:
2 травня 2004 р. (Справа М.31.2/10228).

Ворожеєв Іван та Ворожеєва Надія м. Кривий Ріг

Молоде подружжя Ворожеєвих проживало у північній частині Кривого Рогу, дітей вони не мали, займалися фермерським господарством, жили з того, що могли самі виростити або обміняти. Надія була швачкою, з чого також мала додатковий дохід. Влітку 1941 р. Рахіль Лейдерман (Раїса Татарська) гостювала у родичів у селі Котовське (нині – село Мирне, Широківського району, Дніпропетровської області). Початок війни унеможливив її повернення до Житомира, де вона жила і працювала вчителькою початкової школи.

До травня 1942 р. євреї могли залишатися у своїх будинках, хоча й змушені були працювати на фермі і носити на рукавах пов'язку з шестикутною зіркою. Однак після цього євреїв зігнали до гетто в місті Інгулець (нині включено до складу м. Кривий Ріг), де вони були розділені на дві групи: працездатні та непрацездатні. «Непрацездатних» євреїв одразу відправили на смерть. Раїсу Лейдерман разом з іншими «придатними» загнали у покинуту школу і змусили працювати у таборі Вільний Посад, неподалік Кривого Рогу. Вони залишалися там до грудня 1942 р. Із приходом зими, почалися масові розстріли євреїв, що залишилися у таборі. Раїсі та кільком її друзям вдалося втекти, відшукавши довоєнних знайомих. Коли до подружжя Ворожеєвих приїхала Раїса, вони дали їй новий одяг і представили сусідам, як свою племінницю, яка приїхала у гості. Сусіди мали сумнів у цьому, що призвело одного разу до бійки, яку вчинив Іван, захищаючи свою «племінницю».

Після цього інциденту Раїса покинула дім Ворожеєвих на кілька днів і повернулася, коли сусідів не було. Вона не з'являлася на вулиці протягом дня, допомагаючи подружжю по господарюванню. Іноді, незважаючи на небезпеку, виїжджала у місто і з обережністю поверталася додому, аби не потрапити на чужі очі.

Подружжя Ворожеєвих перехувало Раїсу до визволення міста 23 лютого 1944 р. Оскільки, крім вітчима, родичів у Раїси не було, вона залишилася у Кривому Розі. Там вона вийшла заміж, народила дітей; згодом переїхала до Дніпропетровська. Підтримувала зв'язок із своїми рятувальниками, відвідуючи їх час від часу.

Званням Праведник народів світу відзначені:
8 травня 2012 р. (Справа М.31.2/12361).

Воронін Микола та Вороніна Євдокія; Мазур (Вороніна) Ольга та Солопова (Вороніна) Олена м. Кривий Ріг

Олена Солопова (ліворуч) та Ольга Мазур (праворуч)

Микола Воронін та його дружина Євдокія мешкали у м. Кривий Ріг Дніпропетровської області разом зі своїми доньками – близнюками Оленою та Ольгою (1924 р.н.). На одній вулиці з ними мешкала родина Шльонських, в якій було троє дітей.

Коли у 1941 р. розпочалася німецько-радянська війна, Ісаак Шльонський пішов добровольцем на фронт, де загинув.

14–15 серпня 1941 р. місто було окуповане Вермахтом. Коли розпочалося переслідування євреїв, Вороніни запропонували допомогу Кларі Шльонській та її дітям. З того часу діти Шльонських, іноді разом, іноді – окремо, ночували у Вороніних. Одного разу вночі у січні 1942 р., коли 11-річна Оля Шльонська перебувала у Вороніних, в окрузі розпочалася облава на євреїв, в результаті якої Клару Шльонську та її дітей, Цилю і Семена, спіймали і пізніше стратили.

Ольга (у шлюбі Слонімська) залишилася у Вороніних, а їхні 17-річні доньки допомагали піклуватися про дівчинку. Влітку 1942 р.

обшуки почастишали та стали більш ретельними, тож Микола Воронін вирішив перемістити Ольгу у безпечніше місце. Він відвіз її до с. Хортиця, де влаштував на роботу нянею у родину місцевого старости. Жодна людина не здогадувалася про справжнє походження Ольги. Вона перебувала у Хортиці до самого звільнення, а потім повернулася до Кривого Рогу.

Званням Праведник народів світу відзначені:
8 лютого 1998 р. (Справа М.31.2/7800).

Делікат Ганна та Стеганцева (Делікат) Галина

м. Кривий Ріг

Галина Стеганцева та її мати Ганна Делікат жили у Кривому Розі, Дніпропетровської області. Нацисти окупували місто 14–15 серпня 1941 р., а в грудні того ж року Галина Стеганцева, чоловік якої пішов на фронт, народила хлопчика. Матеріальне становище родини було дуже важким, і вони виживали лише завдяки тому, що час від часу продавали особисті речі.

У грудні 1942 р. Галина відкрила двері свого будинку Раїсі Майданській, своїй близькій подрузі, з якою вони разом вчилися в університеті. Майданська була в'язнем робочого табору для євреїв, розташованого в селі Вільний Посад (нині Криворізький район). Коли вона почула, що незабаром табір буде ліквідовано, вона втекла. Не вагаючись ані секунди, Галина та Ганна запросили Раїсу до свого будинку і ховали її протягом дев'яти місяців.

Щоб хоч якось відплатити за порятунок, Раїса допомагала їм по господарству і доглядала за дитиною Галини. Будинок Стеганцевої і Делікат був розташований на околиці міста, за парканом. Кожного разу, коли до будинку наближалися незнайомі люди і їхня собака починала гавкати, Раїса ховалася в гардеробі у спальні або спускалася до підвалу.

У січні 1943 р. друзі Стеганцевої дістали для Раїси Майданської документи на ім'я Раїси Руденко. Хоча ці документи виглядали дуже правдоподібно, Майданська сумнівалася, що поневіритися сільською місцевістю дійсно безпечно.

Вона прожила у Стеганцевої і Делікат до вересня 1943 р. Потім у цій місцевості почалися обшуки, і Раїса вирішила переїхати до родичів Ганни Делікат, які жили у сусідньому місті П'ятихатки. Через місяць після її переїзду, а саме 22 лютого 1944 р., Червона армія звільнила Кривий Ріг.

Раїса Майданська повернулася до Стеганцевої та Делікат і жила у них до тих пір, поки в 1946 р. вона не вийшла за Олександра Фукса. Раїса надовго зберегла дружні відносини зі своїми рятівниками. У 1990-х Раїса Майданська емігрувала до Ізраїлю.

Званням Праведник народів світу відзначені:
15 листопада 1995 р. (Справа М.31.2/6622).

Дмітрієва (Скосарь) Олена та Скосарь Ксенія

м. Дніпропетровськ (нині Дніпро)

Олена Полікарпівна Дмітрієва.
1941 р.

Ксенія Скосарь жила з чоловіком Полікарпом і 16-річною донькою Оленою в передмісті Дніпропетровська. Серед її друзів по роботі була єврейська сім'я Магінів – Давід і Софія.

Незабаром після того, як німці окупували Дніпропетровськ, поліція прийшла до будинку Магінів і заарештувала Давіда. Це був останній раз, коли родина бачила його живим. Через два тижні поліція повернулася, щоб заарештувати Софію, якої, на щастя, не було вдома. Її вісімнадцятирічній дочці Іді було наказано передати матері з'явитися наступного дня в поліцію. Замість цього мати і дочка вирішили бігти до Ксенії Скосарь і просити у неї притулку. Вона прийняла їх у себе в будинку і ховала в невеликій кімнаті, яка колись слугувала

коморою. Ксенія поділилася цією таємницею зі своєю донькою Оленою, однак чоловікові вирішила нічого не розповідати.

Протягом місяця Іда і Софія знаходилися у будинку Скосарів, а голова родини навіть не підозрював про їхнє існування. Ксенія і Олена дбали про них і намагалися втішити у горі, яке їх спіткало – загибель чоловіка і батька. До цього часу Іда і Софія усвідомили, що радянські війська навряд чи зможуть повернутися в регіон найближчим часом, і жінки вирішили спробувати жити відкрито під вигаданими іменами. Ксенія і Олена забезпечили їх їжею, одягом і попрощалися з ними. Блукаючи селами, жінки представлялися торговками. Оскільки влада вимагала, щоб у торговців були документи, Софія звернулася в поліцію і заявила, що їхні документи були вкрадені. Поліція видала їм нові документи з українським прізвищем.

З цим паспортом влітку 1942 р. Іду відправили до Австрії на примусові роботи. Вона повернулася на Україну в 1946 р. і знайшла свою

матір у селі Дмитрівка Полтавського району, де вона жила останні чотири роки. Іда і Софія повернулися додому, до Дніпропетровська, де дізналися, що їх рятівниця Ксенія до того часу померла. Довгі роки вони залишалися в тісних дружніх стосунках з Оленою Скосарь (пізніше – Дмітрієвою).

Званням Праведник народів світу відзначені:

13 грудня 2001 р. (Справа М.31.2/9602).

Доморацька Валентина та Доморацький Віктор; Іванов Володимир, Іванов Григорій та Іванова Євдокія

(1906–1990; 1926–?)
(1924–?; 1903–1943; 1902–1984)
м. Дніпропетровськ (нині Дніпро)

Володимир Григорович Іванов

Валентина Доморацька та її син Віктор під час окупації Дніпропетровська разом із своїми сусідами Володимиром Івановим, його дружиною Євдокією та їхнім 16-річним сином Григорієм переховували у себе єврейську родину Шлагіних.

Вдівець Яків Борисович Шлагін разом із матір'ю Анною та семирічним сином Борисом проживали у селищі ім. Карла Маркса поблизу станції Ігрені (нині – частина житлового масиву в межах м. Дніпро). Там само знаходилася Ігренська психіатрична лікарня, в якій Яків Шлагін працював заступником головного лікаря. Близько 1200 психічнохворих, які перебували на стаціонарному лікуванні разом із обслуговуючим персоналом

не встигли евакуюватися і потрапили в окупацію. Доля пацієнтів лікарні відома – протягом кількох днів за наказом гестапо понад тисячу осіб було вбито шляхом введення смертельних ін'єкцій морфію, нашатирного спирту, стрихніну тощо.

Під час облав на євреїв міста та околиць, Яків Шлагін звернувся до іншого співробітника психіатричної лікарні, свого друга Григорія Михайловича Іванова, який погодився заховати всю родину Шлагіних у своїй квартирі. Для безпеки обох родин було прийнято рішення розділитися: Яків Шлагін переховувався на квартирі Валентини

Доморацької, через певний час Володимир Іванов і Віктору Доморацькому вдалося дістати для нього фальшивий паспорт на ім'я Григорія Марусенко; Анну переховували родичі Іванових, які проживали у с. Ягідне, Куп'янського р-ну, Харківської обл., і нічого не підозрювали про її єврейське походження; маленького Бориса віддали одній українській знайомій у с. Божедарівка, Криничанського р-ну, Дніпропетровської обл., яка обіцяла подбати про хлопчика, але не дотримала слова. Бориса віддали у дитячий будинок, звідки його забрала мешканка одного з навколишніх сіл. У неї в 1945 р. Яків Шлагін і знайшов свого сина.

Віктор Григорович Доморацький

З фальшивими документами Яків Шлагін зміг виїхати з Дніпропетровська, перетнути лінію фронту і вступити до лав Червоної армії. Брав участь у боях, отримав звання лейтенанта і після демобілізації як інвалід війни повернувся до роботи в Ігренську психіатричну лікарню. Шлагіни переїхали до Дніпропетровська і постійно підтримували зв'язок зі своїми рятівниками.

Званням Праведник народів світу відзначені:
4 квітня 1999 р. (Справа М.31.2/8061).

Іванова Феофанія та Мунтян (Осадча) Галина

(1889–1943; 1926–?;)

м. Кривий Ріг

Галина Мунтян
(в дівоцтві Осадча)

Напередодні нацистського вторгнення в СРСР Галина Осадча та Ніна Волкова були ученицями старших класів в одній зі шкіл Кривого Рогу, Дніпропетровської області. Після окупації міста 14–15 серпня 1941 р. дівчата були приголомшені ставленням нацистів до єврейського населення. Вони не лише бачили приниження і побиття євреїв на вулицях, але й чули про це від своєї близької подруги, єврейки Марії Богатирьової.

Марія змушена була працювати прибиральницею в німецькій офіцерській їдальні. Галина та Ніна по-тай відвідували її і намагалися всіляко підтримувати. 17 жовтня 1941 р. саме вони принесли Марії звістку про те, що по всьому місту євреїв виганяють з осель і збирають у приміщенні синагоги. Вони переконували подругу не чекати, доки прийдуть за нею, а втікати.

Марія дослухалася до їхньої поради. Протягом декількох днів зі згоди батьків подруги вона ховалась у будинку Ніни. За цей час Ніна та Галина знайшли для неї більш безпечне місце на околиці міста у літньої жінки Феофанії Іванової. Та погодилась прийняти й сховати незнайому раніше єврейську дівчину з бажання таким чином висловити протест проти нацистської окупаційної політики.

З часом Іванова дуже полюбила Марію, турбувалася про її здоров'я та допомагала їй. Одружені доньки Феофанії знали про таємничу квартирантку матері і всіляко її підтримували. Про місцезнаходження

Марії знали лише кілька осіб, оскільки дівчина постійно ховалася: у теплу пору року в садку, в рослинній гушавині, а взимку — на горищі.

Восени 1943 р. Феофанія була заарештована як член ВКП (б). Її відправили до концтабору, з якого Феофанія вже не повернулась. Марія залишилась одна у порожньому будинку. До звільнення міста у лютому 1944 р. молодша донька Феофанії, Наталя, приносила їй їжу та повідомляла новини.

По закінченню війни Марія продовжувала товаришувати з Галиною та Ніною, але так і не змогла з'ясувати обставини загибелі Феофанії, свого «доброго янгола» як вона називала її в своїх післявоєнних спогадах.

Званням Праведник народів світу відзначені:
28 листопада 2000 р. (Справа М.31.2/9115).

Івїнська Меланія та Кривокобильська Марія

(?; 1906–1999)

м. Дніпропетровськ (нині Дніпро)

Меланія Єфимівна Івїнська

**Марія Єфимівна
Кривокобильська**

Меланія Івїнська та її сестра Марія Кривокобильська мешкали у Дніпропетровську, у комунальній квартирі, де окрім них проживало ще декілька сімей. Одну з кімнат квартири займала єврейська родина Затуловських.

Коли розпочалася війна, голова родини Затуловських пішов на фронт, а його дружина і діти – 13-річний Наум і 7-річна Еля – залишилися у квартирі.

У жовтні 1941 р. до квартири зайшли двоє поліцейських та наказали слідувати за ними. Меланія Івїнська та Марія Кривокобильська, які мали дружні стосунки з Затуловськими, зголосилися провести своїх єврейських друзів на збірний пункт. На шляху колона євреїв проходила повз армійські вантажівки, і німецький офіцер наказав Науму допомогти йому завантажити машину. Євреї продовжували рухатися до місця збору, а Меланія з Марією залишилися чекати, доки Наума звільнять. Коли офіцер звільнив Наума, той потай зняв пов'язку з руки, і Марія відвела хлопчика до своєї родички Євдокії Кривокобильської.

Через кілька по місту були розвішані оголошення про те, що укриття євреїв буде каратися смертю. Євдокія не могла ховати у себе Наума, оскільки побоювалася за життя своїх чотирьох

дітей, проте вона запропонувала Марії взяти документи свого старшого сина. Марія Єфимівна забрала вночі до себе Наума, який став за новим паспортом Кривокобильським Романом Івановичем. Невдовзі євреї Дніпропетровська були розстріляні.

Сусідам стало відомо про те, що Марія Єфимівна ховає у себе єврея, тож вона переправила Наума до с. Курилівка, пізніше – до с. Паньківка до своєї рідної сестри. Після звільнення Дніпропетровська 25 жовтня 1943 р. Наум повернувся додому до своїх рятівниць та залишався там, доки у 1947 р. його батько не повернувся з армії.

Після закінчення війни Наум Михайлович закінчив Індустріальний технікум, потім – Металургійний інститут. Працював завідувачем лабораторією заводу ім. Петровського. Помер у 1996 р.

Званням Праведник народів світу відзначені:

24 березня 1996 р. (Справа М.31.2/6997).

Колпакова Олена

м. Кривий Ріг

Олена Колпакова була мешканкою міста Кривий Ріг Дніпропетровської області. Її історія тісно пов'язана з долею теж криворожанки, Хани Корніх. Після того як нацисти, разом з більшою частиною місцевих євреїв, вбили її батьків, єврейська дівчина сховалась у друзів. Але в якийсь момент вони зрозуміли, що переховувати її стало надто небезпечно і у лютому 1943 р. попросили свою знайому Олену Колпакову тимчасово прихистити Хану.

Хана залишилась у жінки на три тижні. Більшу частину часу вона перебувала у погребі, вхід у який прикривав килим. Оселя Олени знаходилась на центральній вулиці міста, і гітлерівські солдати часто квартирували у неї або просто залишалися переночувати, але це не завадило жінці рятувати єврейську дівчину.

У березні 1943 р. Хана повернулась до друзів, у яких вона знаходилась до зустрічі з Оленою, і залишалась у них до звільнення міста від нацистів.

Після війни Хана оселилась у Кривому Розі і підтримувала близькі дружні стосунки з Оленою Колпаковою до самої її смерті.

Званням Праведник народів світу відзначена:

9 березня 1994 р. (Справа М.31.2/5957).

Корецький Олександр

(1903–1976)

м. Дніпропетровськ (нині Дніпро)

Олександр Корецький жив на околиці міста Дніпропетровськ. Одним з його близьких друзів був українець Віталій Кононенко, офіцер Червоної армії. Коли почалась війна між Німеччиною і Радянським Союзом, Кононенко пішов на фронт, а його дружина-єврейка Генрієтта (уроджена Зельцман) залишилась в місті з двома маленькими синами. Вони проживали у свекрухи Антоніни Котко-Кононенко на вул. Шмідта, 39.

У вересні 1941 р. всім місцевим євреям було наказано зареєструватися і нашити жовті розпізнавальні знаки на свій одяг. Далі євреям наказувалося зібратися біля ЦУМу. Звідти їх повели на розстріл. Генрієтта жовту зірку на одяг не нашила й на збірний пункт не пішла. Утім залишатися у домі свекрухи було небезпечно, адже її знали сусіди. Розуміючи, що її

**Олександр Іванович Корецький,
Дніпропетровськ. 1974 р.**

перебування з родиною, наражає на небезпеку життя свекрухи і дітей, Генрієтта вирішила покінчити життя самогубством і попросила друзів дістати для неї отруту. Коли Олександр Корецький почув про це, він запропонував Генрієтті переїхати у помешкання його родини на вул. Свердлова (нині вул. Володимира Антоновича), 62. Генрієтту поселили у маленькій кімнаті з вікном, що виходило у глуху частину двору. Лише вночі вона покидала свою схованку, аби подихати свіжим повітрям. Тут Генрієтта прожила майже два роки. Весь цей час вона спілкувалася із зовнішнім світом тільки через Корецького, який віддано про неї дбав.

У жовтні 1943 р., коли нацисти відступали, в будинок до Корецького зайшли двоє поліцейських. Вони побачили Генрієтту, яка в цей час вийшла зі свого сховища. Поліцейські мали намір передати її гестапо, однак, завдяки хабару, заплаченого їм сестрою Олександра,

Марією, яка випадково опинилася поблизу, Генрієтту відпустили. Того ж вечора Олександр знайшов новий притулок для неї на заводі, де працював. Через кілька днів місто було звільнене, і Генрієтта повернулася до своїх дітей. Згодом Корецький одружився на єврейці, і у них народився син. Після смерті Олександра, його вдова і син іммігрували до Ізраїлю.

Званням Праведник народів світу відзначений:

5 серпня 1996 р. (Справа М.31.2/7249).

Котляревська Лідія

(1924–?)

м. Дніпропетровськ (нині Дніпро)

Лідія Котляревська (праворуч), поряд її рідна сестра Тамара, чоловік Тамари Іван Бистров і Есфірь Падкіна, подруга Лідії, яка загинула під час окупації міста. 1940 р.

Лідії було 17 років, коли напередодні війни вона вийшла заміж за єврея Олександра Котляревського, на чотири роки старшого за неї. З початком німецько-радянської війни він пішов на фронт, а через місяць Лідія отримала звістку про смерть чоловіка на полі бою. Доньку, яка народилася через шість місяців після його загибелі, Лідія назвала Олександрою, в пам'ять про чоловіка. Молода мати повернулася з немовлям до батьків. Незважаючи на своє особисте горе, Лідія підтримала рішення мами і вітчима всіма способами чинити опір окупантам. З грудня 1941 р. їхня квартира перетворилася на місце зустрічі радянських підпільників. В одній з кімнат було облаштовано таємний притулок для радянського офіцера, єврея Бориса Сондака, якому вдалося втекти з німецького полону. Перебуваючи в укритті,

**Лідія Іванівна Котляревська.
1974 р.**

він друкував офіційні німецькі бланки, вирізав печатки, підробляв документи, які підпільники використовували у своїй діяльності.

Лідія отримала завдання влаштуватися на роботу в німецький шпиталь. Як медсестра, вона мала доступ до медикаментів, які крали й передавала підпільникам. Крім того, знаючи німецьку мову, вона прислухалася до розмов пацієнтів і передавала корисну інформацію своїм командирам.

Разом з Лідією до підпільної роботи була залучена і її подруга, Тетяна Батеженко. Чоловік Тетяни, єврей Юхим Рабовський, перебував на фронті, а її однорічного сина Віктора доводилося постійно ховати у друзів, адже влада періодично влаштовувала у неї обшуки, не вірячи, що дитина

померла, як це стверджувала його мати.

Хлопчик часто перебував у Лідії, а під час облав вона забирала його та свою дочку і йшла з ними в міський парк, де ховалася у хащах. У жовтні 1942 р. серед підпільників прокотилася хвиля арештів; були затримані і згодом розстріляні батьки Лідії і Борис Сондак. Їй з донькою вдалося втекти з Дніпропетровська і до звільнення міста ховатися у друзів. Тетяна Батеженко з сином теж дочекалися звільнення, завдяки допомозі рідних і друзів.

Званням Праведник народів світу відзначена:

31 жовтня 2002 р. (Справа М.31.2/9832).

Кудінов Яків та Малолетко Лідія

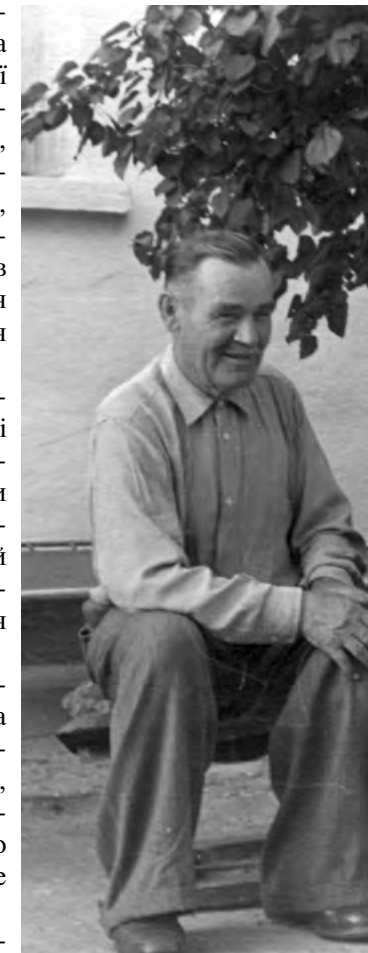
м. Кривий Ріг

Яків Кудінов жив у робочому селищі шахти імені Карла Лібкнехта у Кривому Розі, Дніпропетровської області. Серед його друзів були росіянин Федір Чемодуров і його дружина, єврейка Есфірь Гітіна. З початком війни Есфірь, як медичний працівник, була мобілізована на фронт. Федір пішов на фронт солдатом. Яків Кудінов був комісований за віком і залишився в Кривому Розі, який 14–15 серпня 1941 р. окупували нацисти.

Наприкінці року Якову стало відомо, що Есфірь знаходиться у місті і її шукає поліція, а кілька днів потому вона постукала до нього, просячи на якийсь час дати їй притулок. Виявилось, що ще у вересні медичний потяг, в якому вона працювала, потрапив у полон, але Есфірі вдалося втекти.

Багато тижнів вона добиралася додому, де сподівалася видати себе за росіянку, але хтось із довоєнних знайомих повідомив про неї у поліцію, і Есфірь мала переховуватися. У місті в неї було багато друзів, але мало хто погоджувався ховати її більше одного-двох днів.

І лише у Якова Кудінова вона знайшла притулок на більш тривалий термін. Спочатку він сховав Есфірь у погребі в садку, але там було дуже холодно, і їй довелося перейти до будинку. Разом з господарем вони обладнали місце укриття всередині невикористаного димаря, куди Есфірь ховалася за необхідності.

Яків Кудінов. 1950-ті рр.

Наприкінці 1943 р., з наближенням фронту, Есфірь з міркувань безпеки перебралася до своєї подруги Лідії Малолетко. Вона жила неподалік, із старою матір'ю і шестирічною донькою Сталіною, її чоловік був на фронті. У них Есфірь ховалася за купою старого ганчір'я у коморі. Навіть маленька Сталіна розуміла, що необхідно тримати присутність Есфірі в таємниці, і перестала запрошувати до себе друзів.

У день звільнення Кривого Рогу, 22 лютого 1944 р., врятована Есфірь вийшла з укриття на волю. Вона повернулася у свою квартиру, і довгі роки жила неподалік від тих, хто врятував її життя.

Званням Праведник народів світу відзначені:

28 червня 2000 р. (Справа М.31.2/8974).

Лебедченко Євгенія та Лебедченко Іван

(?–1970; ?–1969)

м. Кривий Ріг

Ветлікар Іван Лебедченко разом із дружиною Євгенією проживав у селі Веселі Терни (нині входить до складу м. Кривий Ріг). Разом з ними мешкала їхня дочка Катерина з чоловіком Миколою Чикановим та дворічним сином Сашком. Всі вони жили на території ветеринарної лікарні, яка знаходилася на певній відстані від села. Під час Другої світової війни родина Лебедченків врятувала Сарру Земельман, мешканку Кривого Рогу, яка була мобілізована до армії, на службу в польовий шпиталь, лаборанткою. Через три місяці після початку війни співробітники шпиталю, а також сотні радянських солдатів і офіцерів, потрапили у німецький полон. Бранці єврейської національності були виявлені і розстріляні в перші ж дні.

Сарру врятував вивих ноги, завдяки якому вона опинилася серед поранених. Невдовзі головний лікар шпиталю віддав їй документи загиблої медсестри, Олександри Михайловської, під цим ім'ям Сарра перебувала в таборі для військовополонених три місяці. Ніхто з її колишніх колег не доніс на неї. У грудні вона зважилася на втечу. Один з лікарів порадив Саррі дістатися до будинку його батьків, які, як він обіцяв, обов'язково дадуть їй прихисток.

Протягом місяця Сарра блукала Дніпропетровською областю від села до села, жебракувала, спала у чужих сараях, а іноді і під відкритим небом, бо селяни, пізнаючи в ній єврейку, боялися пускати до будинку.

У січні 1942 р., замерзла і виснажена постійним голодом, Сарра опинилася у селі Веселі Терни, де зважилася постукати в двері ветлікарні, сподіваючись, що там їй дадуть обігрітися. Іван Лебедченко та його родина не тільки впустили Сарру до будинку і нагодували, але й з власної ініціативи запропонували їй залишитися у них, допоки ситуація не зміниться на краще. Віддаленість від села давала сподівання, що чужі не впізнають Сарру. Проте більшу частину дня її було вирішено переховувати у підвалі. Туди перенесли ліжку і стіл, Іван Лебедченко навіть провів електрику, щоб дати їй можливість читати протягом довгих годин вимушеного неробства.

Євгенія приносила Саррі їжу, намагалася підбадьорити і вселити надію на близький кінець війни. Так Сарра Земельман провела рік

і 10 місяців у підвалі родини Лебедченків, до визволення села Червоною армією у жовтні 1943 р. Незважаючи на те, що про її присутність знали тільки члени сім'ї, вони навіть між собою не вимовляли справжнього імені, називаючи Сарру, Шурою.

Після повернення до Кривого Рогу Саррі стало відомо, що ніхто з її рідних не пережив Голокост. Вона виїхала в Грузію, де жили її друзі, і оселилася в Тбілісі. Протягом багатьох років, до самої смерті подружжя Лебедченко, Сарра листувалася зі своїми рятівниками, а у 1990 р. вона репатріювалася до Ізраїлю.

Званням Праведник народів світу відзначені:

23 липня 2007 р. (Справа М.31.2/6705).

Мізіна Марія

м. Нікополь

Марія Пантелеївна Мізіна, вихователь дитячого саду № 1 м. Нікополь.
1955 р.

Марія Мізіна, уродженка селища Томаківка Дніпропетровської області, по закінченню Запорізького педагогічного технікуму, а потім Нікопольського вчительського інституту, мешкала і працювала вчителем у Нікополі Дніпропетровської області. 17 серпня 1941 р. Нікополь було окуповано гітлерівськими військами, а через кілька місяців, 3 та 5 жовтня, в місті відбулися дві масові акції зі знищення євреїв. Вийшло так, що друзі Марії Мізіної, подружжя пара Федір Вовк та Єлизавета Шкандель, рятували життя своєї подруги, вчительки Сари Бакст. Остання була одружена з українцем, і у пари було двоє маленьких дітей.

Федір Вовк і його дружина допомагали Сарі та її родичам, а потім звернулися до Марії Мізіної, й та погодилась ховати Сару в своєму будинку. Сара Бакст протягом трьох місяців переховувалась у Марії. Спочатку вона відсиджувалася у підвалі, а вночі піднімалася до квартири.

Пізніше Федору Вовку вдалося дістати для Сарі фальшиві документи і він допоміг їй виїхати до віддаленого села. Після звільнення, яке відбулося 8 лютого 1944 р., всі члени родини Бакст повернулися до Нікополя.

Доля ж самої Марії Мізіної склалася більш трагічно. У 1944 р. вона разом з деякими іншими нікопольськими оунівцями, Оленою Марченко, сестрами Марфою та Марією Мирошниченками за приналежність до ОУН була заарештована органами НКВС, а пізніше засуджена. Порівняно з іншими, насправді, її провина була вкрай незначною. Як свідчать матеріали звинувачення «Мізіна М. П. у липні 1943 р долучилася до Нікопольської ОУН, надала свою квартиру для зберігання націоналістичної літератури, друкарської машинки і для зустрічей керівників ОУН з учасниками цієї організації». До речі, звинувачення в зберіганні друкарської машинки М. Мізіна заперечувала, на її користь виступали і свідки. Зокрема, чоловік Сарі Бакст зазначав, що «За час перебування Мізіної Марії в окупованому німцями м. Нікополі нічого негативного в її поведінці я не помічав. Щоб вона підтримувала зв'язок з німецькими окупантами... мені невідомо». Але термін ув'язнення їй дали як небезпечному злочинцю – 15 років каторжних робіт. Перебувала вона в таборах під Іркутськом. У 1955 р. була звільнена, а в 1992 р. реабілітована. Після звільнення переїхала до м. Марганець Дніпропетровської області.

Званням Праведник народів світу відзначена:
12 липня 1998 р. (Справа М.31.2/8152).

Ніколаєва Діна та Ніколаєва Олена м. Дніпропетровськ (нині Дніпро)

Олена Ніколаєва, стоматолог за професією, проживала разом із дочкою Діною у Дніпропетровську. З дитинства вона товаришувала зі своєю тезкою Оленою Лейтес, україркою, яка вийшла заміж за єврея і мала двох дочок Лілію та Жанну.

Після окупації міста нацистськими військами, 25 серпня 1941 р., усім євреям було наказано пройти реєстрацію в міській управі. Лейтес не стала реєструвати себе і дочок. Через кілька днів її заарештували на вулиці і привели до поліцейського відділку для встановлення особи. Лейтес заявила, що втратила паспорт, але зубний лікар Олена Ніколаєва, яка працює поблизу, знає її і може засвідчити, що вона українка. Ніколаєва дійсно підтвердила слова подруги і жінок відпустили. Вони разом поспішили додому до Ніколаєвої, куди пізніше прийшли Лілія та Жанна.

Від цього дня і до звільнення міста Червоною армією Лейтеси жили у Ніколаєвих і перебували на їхньому утриманні. Дні, як правило, вони проводили у підвалі, куди 15-річна Діна приносила їм їжу і виносила відро з випорожненнями. З настанням темряви Лейтеси піднімалися до будинку, де могли випрати одяг, помитися і обігрітися. Коли Лілія і Жанна хворіли, Ніколаєви доглядали за ними, лікували засобами народної медицини, оскільки ліків ніде було дістати.

У 1943 р. до Лейтесів приєдналися ще двоє: Ніна Штайнгарт і її син Анатолій. Олена Ніколаєва добре знала їх з довоєнного часу, і не могла не прийти їм на допомогу. Протягом всього періоду окупації лікар Ніколаєва була єдиним годувальником сім'ї і своїх таємних постояльців; її зарплати іноді не вистачало навіть на найнеобхідніше, і тоді голодували всі. Незважаючи на труднощі, рятівниці і порятовані дожили до звільнення, 25 жовтня 1943 р.

Ніна Штайнгарт із сином виїхали з Дніпропетровська і зв'язок з ними був обірваний, але Лейтеси залишилися сусідами і добрими друзями Ніколаєвих на довгі роки.

Званням Праведник народів світу відзначені:
31 грудня 2000 р. (Справа М.31.2/9156).

Петриченко Віра та Петриченко Федір

(?–1986; ?–1992)

м. Кривий Ріг

Віра і Федір Петриченко жили в місті Кривий Ріг, Дніпропетровської області, з трьома маленькими дітьми. Незважаючи на скрутне матеріальне становище, подружжя Петриченко постійно ділилося їжею з євреями, ув'язненими в місцевому трудовому таборі.

У жовтні 1942 р. у двері їхнього будинку постукали сестри Клавдія та Анна Ройзіни. Їм вдалося втекти з табору після загибелі батьків, двох молодших сестер, невістки з дитиною-немовлям. Їх усіх убили неподалік від села Інгулець (нині район Кривого Рогу) в червні 1942 р. Сестрам Ройзіним вдалося вижити, оскільки вони були відібрані у групу молодих людей, придатних для роботи. Почувши історію дівчаток, Федір, не замислюючись, запросив їх до себе. Згодом він дістав фальшиві документи для Клавдії і влаштував її працювати у селі. Анна Ройзіна перебувала у будинку сім'ї Петриченко до звільнення села в лотому 1944 р.

Подружжя Петриченко також допомогло з документами і роботою Раїсі Майданській та Лізі Зверинській.

Федір і Віра Петриченко були членами місцевої підпільної антинацистської організації, одне із завдань якої полягало в підтримці радянських військовополонених. Сестри Ройзіни з усією душею увійшли у цю справу і, як могли, допомагали Петриченкам.

Після звільнення Клавдія і Анна змогли зберегти дружні відносини зі своїми рятівниками. У 1990-х рр. Анна Ройзіна (на той час Поліщук) емігрувала до Ізраїлю, і звідти вона продовжувала підтримувати зв'язок з Вірою та Федором Петриченками.

Званням Праведник народів світу відзначені:

10 травня 1994 р. (Справа М.31.2/6083).

Піддубний Родіон та Путешова Олександра

м. Дніпропетровськ (нині Дніпро)

Під час війни Олександра Путешова (уроджена Піддубна, 1917 р.н.) жила зі своїми двома дітьми і батьком Родіоном Піддубним у Дніпропетровську. Її чоловік воював на фронті.

29 січня 1942 р. у двері Путешової постукала Гута Мерзон разом зі своїми доньками, одинадцятирічною Сімою та восьмирічною Фанею. До війни чоловік Гути працював разом з Родіоном Піддубним, і коли нацисти окупували місто, Родіон допомагав Мерзонам у пошуках продуктів харчування.

Після перших розстрілів місцевих євреїв 13 і 14 жовтня 1941 р. Мерзони переховувалися у друзів. Знайшовши прихисток у будинку Путешової, вони пробули тут кілька тижнів, допоки Олександрі, яка працювала кварталною, не вдалося дістати фальшиві документи на ім'я Катерини Мороз.

За допомогою цих документів Гута з дітьми змогла переїхати до віддаленого села і перебувала там два тижні, працюючи на свинофермі.

Також протягом одного дня у будинку Путешової ховалася родина Чепурняків – мати Фейга та її діти Есфір і Самуїл. Переночувавши у будинку Олександри та її батька, вони пішли. Через десять місяців поневірянь по селах Чепурняки змогли перетнути лінію фронту, завдяки чому і вижили.

Після звільнення Дніпропетровська шестеро євреїв, врятованих Путешовою, відновили спілкування з нею та її родиною. Гута і Фаня Мерзон пізніше переїхали до Ізраїлю; Сіма перебралася до Мінська, а решта залишилися у Дніпропетровську.

Званням Праведник народів світу відзначені:

3 березня 1996 р. (Справа М.31.2/6989).

**Олександра Родіонівна
Путешова**

Пономаренко Мотрьона та Пономаренко Павло

(1910–1982; 1904–1943)

м. Дніпропетровськ (нині Дніпро)

Павло Максимович Пономаренко (ліворуч), його дружина Мотрьона Іванівна та його брат Іван, Дніпропетровськ. 1940 р.

Мешканець Дніпропетровська Павло Пономаренко працював слюсарем із обладнання на борошномельному комбінаті, мав дружину Мотрьону та двох дочок, Валентину і Галину. Павло товаришував зі своїм колегою, Василем Савельєвим, який був одружений з єврейкою Нехамою Ткач (1915 р.н.) та виховував двох доньок: Лідію (1936 р.н.) і Любов (1941 р.н.). З початком окупації Василь пішов на фронт, а Нехама з дітьми поїхала до родичів чоловіка у с. Микільське Солонянського району.

Мотрьона Пономаренко з дочкою (ліворуч)

Через певний час селом поповзли чутки, що Нехама – єврейка, а, отже, своєю присутністю наражає на небезпеку усіх мешканців. Нехама повернулася з дітьми до Дніпропетровська, сподіваючись, що їй буде легше загубитися у великому місті. Старшу дочку вона залишила у її української бабусі, а сама з маленькою Любою жила відкрито, під виглядом українки.

Хтось доніс на неї, та у жовтні 1941 р., під час розстрілів євреїв у Ботанічному саду, Нехама та Люба загинули. Потім, після звільнення з німецького полону, до міста повернувся Василь. Загибель дружини та дитини були для нього страшним ударом, відтепер більше за все він боявся втратити Лїду. Оскільки серед сусідів швидко поширювалися чутки про єврейське походження дівчини, Василь забрав її у своєї матері й привіз до Павла та Мотрьони Пономаренків.

Мотрьона була чорнявою, як і Лїда, отож для сторонніх людей вони цілком могли зійти за мати та дочку. Так, з жовтня 1941 р. Лїда стала жити у новій родині. Невдовзі вона звикла називати Мотрьону та Павла «матусею» та «татусем», відчувала себе у них цілком зручно, не здогадуючись, яка небезпека загрожує Пономаренкам через її присутність. Василь регулярно бачився з Павлом, допомагаючи

рятівникам матеріально, допоки одного разу не потрапив в облогу та був висланий на примусові роботи до Німеччини. Ліда продовжувала мешкати у Пономаренків.

Згодом Павло зареєстрував Ліду під своїм прізвищем, що вирішило для них багато проблем. Напередодні звільнення міста, Павла було поранено уламком снаряду, він помер у листопаді 1943 р. Незважаючи на труднощі воєнного часу, голод, Мотрьона, яка залишилася сама з трьома дітьми навіть не замислювалася про можливість відправити Ліду до дитячого притулку. Мотрьона розлучилася з дівчинкою лише тоді, коли з евакуації повернулася її бабуся за материнською лінією у квітні 1944 р. Багато років потому Ліда відновила зв'язок із родиною своїх рятівників.

Званням Праведник народів світу відзначені:

12 квітня 2001 р. (Справа М.31.2/9304).

Приходько Зінаїда

(1920–?)

м. Дніпропетровськ (нині Дніпро); с. Михайлівка

Зінаїда Приходько мешкала у Дніпропетровську. На початку війни чоловік Зінаїди пішов на фронт, а вона залишилася разом зі своєю двомісячною дочкою у батьків чоловіка.

У жовтні 1941 р. Зінаїда Приходько зустріла на вулиці Семена Вайнермана, друга родини. Семен пішов на фронт разом із чоловіком Зінаїди. Проте Вайнерман повернувся до міста після того, як його частина потрапила в оточення. Діставшись до містечка, він побачив, що обидва його брати були вбиті разом із родинами, а ті, кого він вважав своїми друзями, не були готові допомогти йому в цей складний час.

Коли Зінаїда зустріла Семена на вулиці, його важко було впізнати – він був одягнений у лахміття, потерпав від недоїдання і виснаження, а в очах був жах... Зінаїда привела Семена до себе додому, сховала у темному підвалі, де він провів декілька днів. Ночами він виходив у двір, щоб подихати свіжим повітрям, але з початком зими у місті розпочався голод, тож Зінаїда разом із дочкою та Семеном вирушили у село.

Вони поселилися подалі від міста, у с. Михайлівка. Зінаїда змогла дістати для Семена фальшиві документи на російське ім'я (Козлова Петра Петровича) та дозвіл на роботу у селі – працівником місцевого колгоспу у полі з упряжкою волів. Сама Зінаїда працювала приймальною молоком. Місцевим жителям Зінаїда з Семеном і малою дитиною здавалися однією родиною.

Після звільнення восени 1943 р. Вайнерман, який знову перейшов на своє прізвище, повернувся до лав Червоної армії. Невдовзі він був тяжко поранений, став інвалідом війни. Після шпиталю Семен працював викладачем історії в Індустріальному технікумі м. Дніпропетровськ, одружився на єврейці Ріві Лейбовні Шевельовій, мав двох дочок – Ірину та Ларису.

Зінаїда Дмитрівна Приходько

Усе своє життя Семен із вдячністю згадував сміливий вчинок Зінаїди та відданість, з якою вона допомагала йому в роки війни. Після його смерті у 1980 р. вдова та діти продовжували товаришувати з родиною Приходько.

Званням Праведник народів світу відзначена:
22 червня 1994 р. (Справа М.31.2/6099).

Чернова Анна та Чернова Надія

(1886–1945; 1924–?)

м. Дніпропетровськ (нині Дніпро)

На момент окупації міста, 25 серпня 1941 р., вдова Анна Чернова, юрист за професією, проживала у Дніпропетровську разом з 17-ти річною донькою Надією. Аби вижити, вони обмінювали золоті прикраси та меблі на їжу. У січні 1942 р. до них у двері постукав чоловік, знесилений, худий і обірваний, на руці мав жовту пов'язку. Ним виявився Севастян Львович Черніков (1894 р.н.), колега і друг Анни.

Анна та її донька запросили Чернікова у дім, і він розповів про масові вбивства євреїв Дніпропетровська, які сталися два місяці тому в балці Ботанічного саду. Йому вдалося втекти з місця розстрілу. Весь цей час Черніков переховувався у різних будинках і притулках, сподіваючись на допомогу довоєнних друзів. Незважаючи на те, що квартири часто обшукували і за укривання євреїв розстрілювали не лише рятівників, але й членів їхньої родини, Чернови переховували Чернікова три місяці у своєму будинку. Чоловік вільно переміщувався квартирою, але коли у двері стукали, ховався у велику скриню на кухні.

Через три місяці, у березні 1942 р., зміцнівши, Черніков залишив Дніпропетровськ, перейшов лінію фронту і став солдатом Червоної армії. Анна та Надія дали йому в дорогу трохи грошей і їжі. Відвоювавши, Черніков повернувся у місто.

У 1943 р. Анна і Надія Чернови були примусово відправлені в Німеччину як оstarбайтери (працівники зі Сходу). Від важкої праці і постійного голодування Анна Чернова захворіла і померла у 1945 р. через кілька днів після звільнення. Її поховано у Франкфурті-на-Одері.

**Анна Ксенофонтівна з донькою
Надією Іванівною. 1937 р.**

Надія повернулася в Дніпропетровськ, де знову зустріла Чернікова, який до того часу демобілізувався в чині офіцера. Вони підтримували спілкування до 1952 р., коли Черніков раптово помер. Надія закінчила з відзнакою університет і протягом багатьох років працювала вчителькою російської мови та літератури у Запорізькій чоловічій школі № 11.

Званням Праведник народів світу відзначені:
10 січня 1999 р. (Справа М.31.2/8337).

Шаблій Анастасія та Шаблій Ксенія

(1881–1969; 1911–1999)

м. Кривий Ріг

Вдова Анастасія Шаблій та її троє дітей: Ксенія (1911 р.н.), Степан (1924 р.н.) і Олена (1928 р.н.) жили в місті Кривий Ріг, Дніпропетровської області. Перед війною старша донька Ксенія працювала вчителькою фізики, мала 3-річного сина В'ячеслава.

14–15 серпня 1941 р. нацисти окупували місто, а у вересні того ж року вони зібрали і вбили майже всіх євреїв. У ніч цієї страшної страсти Анастасія Шаблій відкрила двері 19-річній Олені Фінкельштейн, дочці її єврейських друзів, що також жили у Кривому Розі.

У розпачі і сльозах Олена розповіла Анастасії про те, як німці відвезли її сім'ю на розстріл, поки вона сама ховалася в покинутій будівлі. Порадившись із своєю старшою донькою Ксенією, Анастасія запропонувала Олені Фінкельштейн сховатися в її будинку. Вона пішла на цей крок, незважаючи на сувору заборону влади допомагати євреям.

Вночі Олена спала в одному ліжку з Ксенією. Члени родини Шаблій дуже тепло до неї ставилися, а вона, у відповідь, допомагала їм по господарству. Кожен раз, коли лунав стукіт у двері, вона ховалася в комірчині. Щоб Олена змогла почуватися більш вільно, Шаблій звернулася до місцевого священика і попросила його хрестити свою підопічну.

Утім той відмовився, а незабаром округою розійшлася чутка про те, що Шаблій ховають в своєму будинку єврейку. Фінкельштейн була змушена покинути своїх рятівників, проте Ксенія встигла забезпечити її свідоцтвом про народження на українське ім'я, яке вона отримала від однієї зі своїх учениць.

З цим документом Олена Фінкельштейн могла пересуватися по території України. На початку 1943 р. їй вдалося перейти лінію фронту, і оселитися на території, де вже була відновлена радянська влада.

Після війни Олена Фінкельштейн (у заміжжі Ізраїлевська) повернулася до Кривого Рогу, і в першу чергу вона відвідала родину Шаблій. Олена підтримувала з ними стосунки навіть після того, як у 1990-х рр. іммігрувала в Ізраїль.

Званням Праведник народів світу відзначені:
29 березня 1995 р. (Справа М.31.2/6492).

Шкандель Єлизавета

(1904–1946)

м. Нікополь

Єлизавета Максимівна
Шкандель

Єлизавета Шкандель разом із своїм чоловіком Федором Вовком мешкала у місті Нікополь, Дніпропетровської області та працювала вчителем у школі. Під час війни їй разом із чоловіком вдалося врятувати Сару Бакст, свою подругу і колегу, її матір Єлизавету і дворічного племінника Володимира.

Сара Бакст, єврейка, була одружена з українцем і мала двох маленьких дітей. Дізнавшись про те, що Сарі та її родичам вдалося вижити під час масових розстрілів євреїв міста 3 і 5 жовтня 1941 р., Єлизавета Шкандель вирішила їм допомогти. Спочатку вона сховала у своєму будинку старшого сина Сари Віктора, а потім

звернулася до своєї подруги Марії Мізіної, і та погодилася, в разі необхідності, ховати Сару в своєму будинку.

Для Єлизавети Бакст Федір Вовк дістав фальшиві документи і відправив її до своїх друзів, які жили в селі Варварівка. Там до кінця окупації вона пропрацювала прибиральницею у школі, і ніхто не здогадувався про те, що вона – єврейка.

Маленький Володимир жив у тому самому селі, і ніхто нічого не знав про його походження. Сара протягом трьох місяців ховалася у Марії Мізіної. Вдень вона відсиджувалася у підвалі, а вночі піднімалася в квартиру, де завжди могла зігрітися і помитися.

Пізніше Федору вдалося дістати для Сари фальшиві документи, і він допоміг їй виїхати. Сара оселилася у віддаленому селі, і тільки Єлизавета Шкандель та Федір Вовк знали про те, де вона ховається. Пізніше Федір перевіз до Сари її сина Віктора. Молодший син Олександр впродовж всієї окупації прожив із своїм батьком.

Після звільнення міста 8 лютого 1944 р., всі члени родини Бакст, які вижили, повернулися у Нікополь і протягом багатьох років підтримували зв'язок зі своїми рятівниками.

Званням Праведник народів світу відзначена:
12 липня 1998 р. (Справа М.31.2/8152).

Науково-популярне видання

«ТІ, ХТО ПОВЕРТАЮТЬ ВІРУ В ЛЮДИНУ»: Праведники народів світу Дніпропетровської області

*Короткі нариси біографій Праведників народів світу Дніпропетровської області ґрунтуються на матеріалах офіційного сайту Яд Вашем – Меморіалу історії Голокосту (Ізраїль):
<http://db.yadvashem.org/righteous/search.html?language=ru>*

Головний редактор: І. Щупак
Упорядники: З. Бондар, Є. Врадій, О. Іщенко,
І. Радченко, В. Рибалка, Д. Шаталов
Коректори: З. Бондар, Д. Шаталов
Комп'ютерна верстка та дизайн: Ю. Матвеев

Підписано до друку 04.07.2019. Формат 60х84/16
Папір офсетний. Гарнітура Newton. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 6,28
Наклад 2200 прим. Зам. №213 від 05.07.19

Благодійна Організація «Благодійний фонд
Український інститут вивчення Голокосту
«Ткума» («Відродження»)
Запис в єдиному державному реєстрі
№ 1 224 120 0000 052047 від 19.02.2002

Видавництво і друкарня
ПП «Ліра ЛТД»
49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК №6042 від 26.02.2018

ISBN 978-966-981-221-6

9 789669 812216 >